

A MAGYAR KATONAI TERMINOLÓGIA KIALAKULÁSA

(A hadi élet szavai Zrínyi Miklós koráig*)

Pásztor János

A MAGYAR KATONAI TERMINOLÓGIA ÉS NYELVTUDOMÁNYI FELDOLGOZÁSA

A magyar szókészlet kutatásának egyik legelhanyagoltabb területe a katonai nyelv. Ez annál különösebb, mivel a magyarság története már kezdettől szinte összeforrott a hadi élettel, s szükségszerűen ki kellett alakulniuk olyan szavaknak, kifejezéseknek, amelyeket csakis, vagy legalábbis elsősorban a harcselekményekkel kapcsolatban használtak. Ismeretes, hogy kalandozó eleink cselvetéses taktikájukkal¹ aratták legfényesebb győzelmeiket, s tettek szert félelmetes hírnévre. Elképzelhetetlen, hogy e különleges harc eljárásnál a rejték helyek elfoglalására, a váratlan rajtaütést végrehajtó egységek tevékenységének összehangolására a katonai vezetők ne használtak volna sajátos kifejezéseket,² vezényszavakat.³

A katonai terminológia szerves részét jelentik továbbá a harchoz használt eszközök, fegyverek nevei. El kell ugyan fogadnunk Bárczi Géza akadémikus megállapítását, amely szerint: „Harcra ugyanazok a fegyverek szolgáltak, mint vadászatra”,⁴ ez azonban csak az ősmagyar korra (a honfoglalásig tartó nyelvtörténeti korszakra) vonatkozik, vagy még arra sem egészen. A *kard* például iráni jövevényszó, melyet még az uráli átjáró tájékán tartózkodó magyarság vett át a

* A szerzőnek 1968-ban elfogadott doktori disszertációja alapján készült dolgozat.

¹ Bölcs Leó írta a Taktika XVIII. fejeletében: „A kedvező alkalmakat kilesik, s ellenségeiket nem annyira kézzel és erővel, mint csellel, meglepetéssel, és a szükségletek elzárásával igyekeznek legyőzni.”

² Calepinus szótára (1585) őriz egy érdekes kifejezést, amellyel nyelvemlékeinkben másutt nem találkozunk. A latin *emissarius*-t ezzel a magyar összetétellel határozza meg: „*Elől iaro, harc ingörölő*.” Ma az ilyen feladattal megbízott csoportot előrevetett osztagnak (EVOG) nevezzük. Az a rendeltetése, hogy kiváltsa az ellenség tüzeit, s az így felfedezett tüzelőállásokat könnyebben megsemmisíthessék. Az „*elő járó, harc ingerlő*” kifejezés kétségkívül a korábbi, esetleg évszázadokra visszanyúló harc eljárás egyik mozzanatára vonatkozik.

³ „A szünetet alig ismerő nemzeti küzdelmek meg kellett, hogy teremtsék a magyar vezényszókat is, nem intézményesen ugyan, de hagyományyszerűen ezeket át kellett, hogy adják nemzedékről nemzedékre, éppen folytonosságuk miatt.” Sztipszky Hiador: A magyar vezényszó történetéhez. Századok 1909:130.

⁴ Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. 2. bővített kiadás. Budapest, 1958. 14.

keletről és nyugatról szomszédos valamelyik iráni néptől. A honfoglalás és a kalandozások során a magyarság fejlettebb harci technikával rendelkező népekkel ütközött össze, s a velük folytatott küzdelem megvívásához a vadászatnál alkalmazott fegyverek, eszközök már nem bizonyultak elegendőnek. A kard is már kezdettől fogva kifejezetten harci fegyverül szolgált.

A különböző harcfeleladatokat kisebb-nagyobb létszámú egységek hajtották végre. Szükség volt tehát ezeknek, valamint ezek parancsnokainak, előjáróinak megnevezésére is.

A katonai nyelv e három — egyre bővülő — főbb területének fogalmaira szavakat, kifejezéseket kellett találni. Ezek egy részét a magyarság a finnugor alapnyelvből hozta magával, megfelelők a rokonnyelvekben kimutathatók. Ilyenek például: *aj, ajz, íj, ló, lövés, nyíl, tőr*. Több katonai fogalomra jelentésmódosulással született szó. A *had* például eredetileg valamely társadalmi egységnek, alkalmasint a nagycsaládnak a neve volt. Bár ezt a jelentését az Alföld egyes vidékein máig is őrzik, nyelvemlékeinkben már két újabb jelentésével találkozunk. Egyik a *sereg* (exercitus; Kriegsvolk), másik pedig a *harc, háború* (bellum, pugna; Krieg, Streit).

Katonai nyelvünk legjelentékenyebb bővülését a jövevényszavaknak (iráni, török, szláv, német, olasz, latin stb.) köszönhetjük. A magyarság önálló életének első századaiban a függetlenségért, majd a területi hódításokért, később pedig a nemzeti lét pusztá fennmaradásáért vívott harcok során kialakult a hadi élet sajátos szókincse.

Joggal állíthatjuk tehát, hogy a csoportnyelvek közül a katonai nyelv, illetve annak számos eleme nyelvünk életében már igen korán kialakult. Ezért tekinthető különösnek a katonai nyelv iránti korábbi érdeklenség.

Ennek talán a legfőbb okára Balassa József, kiváló nyelvészünk találó megállapítása vet fényt. Szerinte⁵ ugyanis a katonai irodalom és a nyelvtudomány között nem alakult ki termékeny kapcsolat. A nyelvészek minden bizonnyal idegenkedtek az általuk kevésbé ismert katonai területtől, másfelől az osztrák—magyar hadsereg vezetőinek nem is állt érdekében, hogy szorgalmazzák a magyar katonai nyelv tudományos igényű kutatását, illetve fejlesztését.

A magyar katonai terminológia feldolgozásának első lépései a szótározás terén történtek. A Magyar Tudós Társaság 1834-ben kiadott Matematikai Műszótárában todalékként szerepelnek a (I.) „Hadi műszavak” és az (II.) „Általános katonai műszavak ’s kifejezések”. Ezt a munkát mindössze kilenc év múlva (1843) követte az önálló Hadi Műszótár megjelenése. Kiss Károly, a magyar—német és német—magyar szótár szerkesztője így indokolja a kiadvány fontosságát: „Egy tudomány’ ágában sem érezhető a’ műszóhiány annyira, mint hadi nyelvünkben; ezen annál inkább felakadhatni, mivel tudjuk azt, hogy nemzetünk’ jelleme, szelleme és alkotmányos szerkezete hadias volt; hadi nyelvének is kellett tehát lennie, de jobbadán az elveszett, ma-

⁵ Magyar Nyelvőr, 1908:228.

gyar nyelvrégiségeink alig tudnak néhányat előmutatni;⁶ a' feladat tehát: egy hadi nyelvet, a' tudomány' természetéhez alkalmazhatót, előteremteni nem könnyű, és sok szorgalmat kíván."

A múlt század végén az osztrák—magyar császári és királyi hadsereg igényeit szolgálta az 1895-ben kiadott, szintén magyar—német és német—magyar Katonai Szótár, Domaniczky István és Horváth Sándor szerkesztésében.

Az 1930-as években — a politikai helyzet függvényeként — erősödtek a magyar—olasz katonai kapcsolatok. A kölcsönös nyelvi megértés igénye hozta létre az 1937-ben megjelent Magyar—olasz katonai szótárt (Dizionario militare ungherese—italiano, Róma).

A második világháborúban másfajta igény jelentkezett. Több ezer magyar katona került szovjet hadifogságba, s közülük sokan jelentkeztek antifasiszta iskolára, a Vörös Hadsereg pedig Magyarországra felé közeledett. Az 1943-ban kiadott Magyar—orosz katonai szótár — amint a bevezetőjében olvashatjuk — azt a célt szolgálta, hogy elősegítse a hadseregben működő tolmácsok, valamint a katonai újságok (és nyilván a propagandaszervek) munkatársainak tevékenységét. A szótár szűk terjedelmét — mindössze kb. 8000 szót tartalmaz — szerkesztői a rendelkezésükre álló rövid idővel és a zsebszótár jelleggel magyarázzák. A bevezető feltünteti azokat a fontosabb magyar szabályzatokat, utasításokat, és egyéb katonai kiadványokat, amelyek a szótár forrásanyagául szolgáltak.

1951-ben Sziklai Sándor ezredes szerkesztésében látott napvilágot egy kétkötetes magyar—orosz és orosz—magyar katonai szótár. A négy és félszáz oldalas kötetekben közel 20—20 ezer szó található. Bevezetőjében ezt olvashatjuk: „Néphadseregünk gyorsütemű fejlődése, valamint az a döntő fordulat, amely az utolsó évben hadseregünk életében bekövetkezett, tette szükségessé egy korszerű katonai szótár összeállítását.” Még nagyobb terjedelmű az Akadémiai Kiadó és az akkori Honvéd Kiadó Intézet közös gondozásában, 1952-ben megjelent egykötetes orosz—magyar katonai szótár. Ezt a munkát a Szovjetunióban készítették, s célja ugyanaz volt, mint az előbbi szótáré. Számos magyar tiszt tanult szovjet katonai iskolákon, rendszeressé vált a szovjet katonai lapok, szabályzatok és különféle más kiadványok fordítása, emellett sok szovjet tanácsadó dolgozott a Magyar Néphadseregben. Mindez megkövetelte, hogy minél több magyar tiszt tudjon oroszul. A szövetséges, idősebb fegyvertárs gazdag tapasztalatai rendkívül értékes segítséget jelentettek a szocialista típusú Magyar Néphadsereg kialakításához.

A szótárakban szereplő szavak igen nagy száma abból adódott, hogy a szerkesztők olyan szavakat is felvettek, amelyek bármilyen vonatkozásban kapcsolatba kerülhettek a katonai élettel. Így például az élelmezés, a ruházkodás, a különféle technikai eszközök és alkatrészek nevei (amelyeket a polgári életben éppúgy használtak, mint a hadseregben), szintén helyet kaptak a kifejezetten katonai szavak között.

⁶ E megállapításnál figyelembe kell vennünk, hogy ekkor még a Magyar Nyelvtörténeti Szótár és a Magyar oklevél-szótár gyűjtési munkái sem kezdődtek el.

A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia tanárai Ferenczy Géza és Elekfy László (az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársai) részvételével egy katonai helyesírási tanácsadó füzetet állítottak össze (Helyesírási szójegyzék. A főbb katonai szóösszetételek és szókapcsolatok helyesírása). Ez a kis munka ma már elavult (készítésekor sem volt elég alapos), pedig egy ilyen helyesírási szótárra nagy szükségük lenne elsősorban a szabályzatok készítőinek, a katonai újságíróknak, szerkesztőknek és korrektoroknak.

A Varsói Szerződésben részt vevő hadseregek kapcsolatainak javítását, a személyes érintkezés biztosítását szolgálta az 1966-os „Vltava” fedőnevű közös hadgyakorlatra készített ötnyelvű: magyar—orosznémet—cseh—román katonai szótár és társalgó. Szerkesztői mintegy öt és félezer szót vettek fel, a következő fogalmi csoportosításban: általános katonai fogalmak; szervezés; rendfokozatok; beosztások; fegyverzet, technika felszerelés; öltözet, élelmezés, ellátás; terep, tereptárgyak, tereptan; politikai munka, kultúrmunka; orvosi segély, testrészek; család; sport; idő, mértékegységek, számok; leggyakoribb igék; állapot és tulajdonságjelző szavak, határozók, kötőszók, névmások és ragok.

1966-ban Moszkvában, a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Katonai Kiadója gondozásában mintegy 25 ezer szót és kifejezést tartalmazó Magyar—orosznémet katonai szótár jelent meg (végén a katonai rövidítések jegyzékével, kb. 1200 kifejezés), amely Magyarországon is forgalomba került.

Valamennyi katonai szótár szinkronikus jellegű, tehát csakis az adott kor (az összeállítás ideje) katonai szavait tartalmazza. Am azok eredetét, jelentésváltozásait, fejlődéstörténetét egyik szótár sem tünteti fel. Szóanyaguk egybevetése (amit még nem végzett el senki) megbízható képet nyújtana az utóbbi másfél évszázad katonai terminológiájának fejlődéséről, főképp a hadsereg technikai ellátottságának növekedéséről.

A magyar katonai terminológiát bonckés alá vonó tanulmányok és önálló kötetek a XIX. század elejétől jelentek meg. Jánosfi Ábel aláírással⁷ a Hazai Tudósítások 1813. évfolyamának 64. lapján látott napvilágot az „Egy szó a' Magyar Litteratúra Barátaihoz” című cikk. A szerző aggódva veti fel: „Ha valahol, a' Katonai dolgokban minden bizonnal az idegen nyelv elnyomta a' nemzetit. Régi jó Magyar szavaink régi Vitézeinkkel együtt elhottak, vagy legalább feledékenységre mentek.”

Toldy Ferenc Baritz Györgyhöz intézett levelében (MTA Kéziratára 203/1840. sz.) arról írt: különösen nagy jelentősége van annak, hogy a katonai terminológiában „bizonyos egyformaság, következetesség és pontosság uralkodjék, hiszen tudományos és katonai körökön kívül nem kevés katonai műszó fordul elő a sajtóban és a közéletben, s ezekben nemcsak tetemes eltérések, hanem nem csekély hibák is tapasztalhatók.”

⁷ Simai Ödön „A magyar hadi műnyelv történetéhez” című cikkében (Magyar Nyelvőr, 1917:253) a szerzőséget Horvát Istvánnak tulajdonítja.

A század derekától öröndetesen megszapornodnak az ilyen témájú dolgozatok, amelyek közül csak a jelentősebbeket említem.⁸ 1871-ben 197 lapon jelent meg Halász Károly munkája: „Katonai Irálytan I. rész.” 1877-ben Kárpáthy Kamill 356 lapon adta ki „Katonai irálytan a m. kir. honvédség használatára” című könyvét 185 példával. 1891-ben Bélteky Kálmán cikket írt a Magyar Nyelvörbe a katonai műnyelvről (20:534), egy évvel később pedig Miskolcon jelent meg (150 lapon) Endrődy Géza „Katonai irálytan” című könyve.

Közvetlenül a századforduló után pezsgés támadt a katonai nyelv irodalmában. A *Ludovika Akadémia Közleményének* 1901. évfolyamában Vághó Ignác tett közzé egy cikket „A magyar katonai műnyelv” címmel, amelyben felveti a katonai nyelv fejlesztésének elodázhatatlan szükségességét. A cikket a Magyar Nyelvörben Tolnai Vilmos ismertette (13:88). E törekvést Balassa József a magyar nyelvészek nevében örömmel üdvözölte és sok szerencsét kívánt hozzá. A *Ludovika Akadémia Közlönyét* a *Magyar Katonai Közlöny* váltotta fel, amelyben felhívás jelent meg „Fejlesszük a magyar katonai nyelvet!” címmel. GombócZ Zoltán (*Magyar Nyelv*, 4:235) szintén üdvözli Vághó javaslatát, s előzékenyen felajánlja, hogy a folyóirat szerkesztősége készséggel vállalkozik az új katonai műszavak elbírálására. 1904-ben jelent meg a „Tábori erődítéstan”, amelyet németből Székely László százados fordított igen jó magyarsággal. A függelék szójegyzékben sok jó szót ajánl a közhasználatú német kifejezések helyett. Ezt követően a *Magyar Nyelvörben* és a *Magyar Nyelvben* számos cikk jelent meg a katonai műnyelvről, amelyek közül a legfigyelemreméltóbb Simonyi Zsigmond „A háború szavai” című munkája (*Magyar Nyelvör*, 43:377).

Külön kell megemlékeznünk néhány nagyobb igényű, kiemelkedő tanulmányról, mint például Sztripszky Hiador: A magyar vezényszó történetéhez (*Századok*, 1909:130), Szendrei János: A magyar vezényszó történetéhez (Hadtörténelmi Közlemények 1912:46), Gabányi János: A katonai magyar nyelv (1923), Saád Ferenc: A tüzérségi szavak története (1936), Terestyéni Ferenc: Az állami élet nyelve. A katonai nyelv. „Nyelvünk a reformkorban” című gyűjteményes kötetben (1955). E munkák bepillantást nyújtanak a katonai nyelv egy-egy területére, ám nyelvészeti szempontból egyedül Terestyéni tanulmányát tekinthetjük teljesértékűnek.

A mai magyar katonai nyelv felmérésére és fejlesztésére nagy szükség lenne. A második világháborút követően a hadművészetben is forradalmi fejlődés ment végbe, gyökeresen megváltoztak a harcéljárások, mérhetetlenül megnőtt a harci technika mennyisége és szerepe. A minőségi és mennyiségi változások törvényszerűen magukkal hozzák a katonai terminológia bővülését, új kifejezések meghonosítását teszik szükségessé. Ilyen jellegű nyelvészeti munka azonban jelenleg hazánkban nem folyik. E témáról elvétve jelennek meg cikkek

⁸ Markó Árpád: „Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez” címmel (Hadtörténelmi Közlemények 1958–60. évfolyamai) részletesebb áttekintést nyújt a katonai műnyelv fejlődéséről. Ennek ismertetésére itt nem térek ki.

a honvédségi folyóiratokban, de ezek csak inkább problémákat felvető, illetve néhány katonai kifejezéssel foglalkozó írások.

A jelen tanulmány célja, hogy áttekintést nyújtson a magyar katonai terminológia kialakulásáról, bemutassa a hadi élet legjellemzőbb szavait a Zrínyi Miklóst megelőző korban. Jóllehet a mai magyar katonai nyelv fejlesztéséhez közvetlenül nem járul hozzá, de talán ahhoz kiindulási alapul szolgálhat.

A KORSZAKHATÁR MEGVÁLASZTÁSA

„Fáradtam ugyan rajta, hogy jó magyarul írjam, véghez vihettem-e, te ítéleted legyen rajta; én azért sem dicséretet nem kívánok, sem gyalázattul nem félek, jó indulatból és jó végre cselekedtem.”⁹ Zrínyi Miklós ezzel a nemes törekvéssel rendkívül nehéz feladatot vállalt magára. A Machiavelli munkásságával elkezdődött újkori európai hadtudomány legfőbb kérdéseiről, valamint a mindennapi katonai életről, harcról, kiképzésről, fegyverzetéről magyar nyelven, sőt „jó magyarul” kívánt írni. Rendelkezésre állt-e megfelelő szókészlet? A magyar katonai terminológia milyen fejlődést ért el a XVII. század derekáig, mit tudott abból Zrínyi felhasználni? Nyelvújítóvá is kellett-e válnia ahhoz, hogy hadtudományi műveit magyar nyelven megírja? A Zrínyi hadtudományi tevékenységével foglalkozó kutatók nagy többsége arra a szinte egyöntetű megállapításra jutott, hogy Zrínyi Miklós a magyar katonai nyelvben úgyszólván előzmények nélkül, teljesen újat alkotott. Markó Árpád (i. m. 157) például ezt írja: „Megjelenése a magyar hadtudomány és a magyar katonai nyelv terén egy üstökös hirtelen, váratlan pályájához hasonlítható, amely vakító ragyogással feltűnik, azután rövid idő múltán ismét eltűnik a szemünk elől.”

Ha nem is ilyen kategórikusan fejt ki véleményét Terestyéni Ferenc (I. m. 130), megállapításaiból mégis — bár némi ellentmondással — hasonló következtetés vonható le. Azt írja: „Ahogy nem beszélhetünk megszorítás nélkül az osztrák hadaknak a múlt század első évtizedeiben meglévő tiszta német katonai nyelvről, még kevésbé lehet szó az 1848-at megelőző évtizedekben önálló magyar hadi nyelvről. Az kétségtelen, hogy *a magyarságnak a XVI. és XVII. században kellett, hogy legyen gazdag katonai nyelve*. Két évszázadon keresztül Magyarországot tartották a „nagy háború” iskolájának.¹⁰ Csak azt hangsúlyozzuk ezzel kapcsolatban, hogy Zrínyi Miklós, a hadvezér, költő és kiváló szakíró a tőle tervezett, állandó magyar hadseregről szóló írásai-
ban — de a Szigeti veszedelemben is — *a magyar hadi nyelvnek olyan alapjait rakta le* (a két kiemelés tőlem — P. J.), amelyekre bátran lehetett volna építeni. A Rákóczi-korszak utáni évtizedekben a nemzeti törekvések elfojtásával, a nemzeti szellem gyengülésével, önálló

⁹ Vitéz Hadnagy. „Az olvasónak” című bevezető részből. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1957. 156.

¹⁰ Hermann Meynert: *Das Kriegswesen der Ungarn*. Wien, 1878. 156 és Újhelyi Péter: *Az állandó hadsereg története*. Bp., 1914. 8.

és állandó magyar hadsereg nem lévén, a magyar katonai nyelv is elkallódott, kiszorította a német.”

Ha Zrínyi rakta le a magyar hadi nyelv alapjait, akkor hogyan lehetett a magyarságnak már korábban is „gazdag katonai nyelve”? Vagy pedig amennyiben ezt az utóbbi megállapítást fogadjuk el helyesnek — mint ahogy valóban az is —, akkor joggal tulajdoníthatjuk-e Zrínyinek az alapozó munkát?

Perjés Géza¹¹ sok egyéb értékes és helytálló megállapítása mellett szintén túlzott jelentőséget tulajdonít Zrínyinek a katonai nyelv megteremtésében. Ezt írja: „Ő... a magyar katonai nyelvezet megalapozója. Jelentősége a magyar hadtudományban ugyanaz, mint Apáczai Csere Jánosé a természettudományban és a filozófiában.” Perjés nyilvánvalóan Klaniczayra építi megállapítását, akinek kitűnő könyvének¹² a következők állnak: „Zrínyi tehát hadtudományi és politikai műveinek írásakor ugyanolyan nehézségek előtt állott, mint nagy kortársa, Apáczai Csere János, akinek filozófiai és természettudományi kérdésekről kellett első ízben magyarul értekeznie. A XVII. század ötvenes éveiben tehát először tesznek a magyar írók kísérletet a magyar tudományos nyelv megteremtésére, a tudomány — hadtudomány, politikai elmélet, vagy filozófia, természettudomány — magyar nyelven való megszólaltatására. Ezért a magyar nyelvű tudományos próza mindkét úttörőjének: Zrínyinek és Apáczainak nyelvújítóvá kellett válnia.”

Véleményem szerint a probléma abból adódik, hogy mind az említett szerzők, mind a Zrínyi Miklóssal foglalkozó más, jelentősebb kutatók¹³ a magyar nyelvű hadtudományi irodalom megteremtését — amelynek érdeme valóban Zrínyit illeti — egy kalap alá veszik a magyar katonai nyelv, a katonai „nyelvezet” létrehozásával. Az utóbbival ugyanis az említett szerzők tüzetesebben nem foglalkoztak, s így summásan e téren is Zrínyinek tulajdonították az elsőséget, mintha a műveiben szereplő katonai műszavakat, vagy legalábbis azok zömét, mint egy nyelvújító, ő alkotta volna. Erről azonban szó sincs. A XVII. század vérvizataráiban oly tisztán látó politikus, kiváló költő, hadvezér és hadtudományi író múlthatatlan érdemeit sem csökkenti az, ha a XVII. század közepére szinte már egy egész szótárra való magyar katonai szavak szerzőségét — de még csak a megalapozását sem! — nem neki tulajdonítjuk. Terestyéninek ugyanis igaza van abban, hogy a XVI. és a XVII. században, Zrínyi fellépése előtt is gazdag katonai nyelvünk volt. Zrínyi rendkívül fontos szerepét nyelvészeti szempontból annak tulajdoníthatjuk, hogy egyfelől felhasználja, csiszolja, gazdagítja és továbbfejleszti a már meglevő katonai műszavakat, szakkifejezéseket, fegyverzeti, rendfokozati stb. elnevezéseket, másfelől „A gondolati tisztaság, fogalmi pontosság érdekében nem kísérletezik új szavak létrehozásával, hanem átveszi és a magyar

¹¹ *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1957. 90.

¹² *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós, Budapest, 1954. 324.

¹³ *Rónai Horváth Jenő*: Gróf Zrínyi Miklós hadtudományi munkái, Budapest, 1891., *Kanyaró Ferenc*: Zrínyi, a hadíró. Figyelő, 1866., *Négyesy László* a Remekírók Képes Könyvtára Zrínyi kötetének (22) bevezetőjében.

nyelvbe illeszti a megfelelő latin kifejezéseket.”¹⁴ S végül, ha nem is nagy számban, de helyes nyelvérzéssel kialakít, megformál néhány új katonai műszót is.¹⁵ Mindezek birtokában teremti meg a korabeli európai hadtudomány színe-javával vetekedő magyar nyelvű hadtudományi irodalmat.

Dolgozatom tehát egyfelől — az adatok tanúságai alapján — szét kívánja oszlatni azt a hiedelmet, hogy Zrínyi Miklós a „semmiből” teremtette meg a magyar katonai nyelvet, illetve mint nyelvújító, sok új katonai műszót alkotott; másfelől bizonyítani kívánja, hogy a XVII. század közepén a magyar szókészletben már jelentős számú magyar katonai szó szerepel.

A korszakhatár itt történő megvonását indokoltá teszi az is, hogy Zrínyi hadtudományi munkáit követően gombamódra szaporodnak a szabályzatok, utasítások, regulamentumok, vezényszó-jegyzékek, a hadi életre vonatkozó elmélkedések, levelezések stb. Szendrei János a „Magyar hadi szabályzatok és utasítások a XVII. századból” című cikkében (*Hadtörténelmi Közlemények* 2:185) az 1660—70-es évekből származó öt szabályzatot ismertet. Ilyen szempontból Zrínyi munkássága korszakhatárnak tekinthető, amelyet a magyar nyelvű katonai irodalom gyors ütemű kiterjedéséhez követt.

E korban új fegyverek jelennek meg, új harceljárásokat vezetnek be, nő a csapatok, a haderő szervezettsége. A modern hadászati és fegyvertörténeti munkák¹⁶ is 1650-nel zárják az elöltöltő fegyverek térhódításának és a vonalharca kialakulásának időszakát. A hadi élet további fejlődése új katonai szavak, kifejezések létrehozását, átvételét teszi szükségessé, aminek következtében a XVII. század második felétől a magyar katonai nyelv újabb gazdagodásának lehetünk tanúi.

FORRÁSOK, A SZAVAK VÁLOGATÁSA, PROBLEMATIKÁJA

Dolgozatom adatait két szélesebb területről gyűjtöttem össze. Az egyik a katonai irodalom: szabályzatok, utasítások, várjegyzékek, oklevelek, levelezések stb.; a másik pedig a nyelvészeti szótárak, szakfolyóiratok és a szépirodalom.

A Zrínyit megelőző kor katonai irodalmát nyelvészetileg eddig még nem dolgozták fel, sőt még csak forrásanyagul sem használták tudományos munkákhoz. Ez a gazdag anyag tehát kiaknázatlan, pedig a katonai szavak jelentésfejlődéséhez, alakítási változásaihoz fontos tanulságul szolgál.

Az 1650-ig kiadott (és írásban fennmaradt) szabályzatok közül a következőket ismerjük: Miksa császár utasítása Gyulaffy László veszprémi kapitány részére (1567), Báthory István hadi rendtartása a len-

¹⁴ *Klaniczay*: i.m. 324.

¹⁵ Nyelvméleink adatainak tüzetesebb feltárása tanúsítja, hogy már korábban is használtak olyan katonai műszavakat, amelyek megalkotását egyes nyelvészek még ma is Zrínyinek tulajdonítják. Ilyen pl. a *lárma* szó is.

¹⁶ Mint pl. *Razin*: *A hadművészet története*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1961; *Csillag Ferenc*: *A kézi lőfegyverek és a hadművészet*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1965.

gyel seregben szolgáló magyar huszárság számára (1576), Homonnay Drugeth Bálint, Bocskai fővezérének instrukciója Deseőffi János számára (1605), Bocskai István szabályzata (1606), Rendtartás Kassa számára (1607), Homonnay György ordinatioja ungvári főtiszteknek, Karold Sámuel és Lehoczky István várkapitányoknak (XVII. század eleje), Bethlen Gábor hadi szabályzata a magyar lovasság és a hajdúk számára (1616), Eszterházy Miklós nádor articulus levele (1631), I. Rákóczi György hadi szabályzata (1634), Kassa város edictuma (1644), I. Rákóczi György utasítás tervezete a fogarasi udvarbíró és a porkolábok részére (1648), Forgách Ádám tábori rendtartása (1648).

Ezek a szabályzatok rövid terjedelműek és távolról sem tükrözik úgy a korabeli magyar hadsereg szervezetét, harceljárásait, fegyverzetét és felszerelését, mint a későbbi korokban. Inkább általános utasításokat tartalmaznak a katonák magatartására, továbbá az őrszolgálat ellátására, a katonai szállításokra, az ételmezésre stb. Szókészletük tehát elsősorban ezekre a területekre, valamint a rendfokozatokra, parancsnoki beosztásokra vet fényt.

A korabeli fegyverzet és felszerelés áttekintésére kitűnő lehetőséget nyújtanak a várjegyzékek, jelentések és kimutatások. Íme közülük néhány: A török hódításokat követően a bécsi haditanács rendelkezésére 1577-ben készített kimutatások a magyar várak állapotáról, Petneházy István hadijelentése (1602), Korláth István követi jelentése Bocskaihoz (1605), jelentés Magyaróvár felszereléséről (1621), a fogarasi vár leltára (1632), Kassa tüzérségi felszerelése (1640), Debreczeni Tamás javaslata a fejedelemhez (1647). E jelentésekből megbízható képet kapunk az akkor használt fegyverekről, a gyalogsági, tüzérségi és folyami egységek felszerelési tárgyairól.

A szabályzatok és a jelentések mellett sokkal nagyobb terjedelmű az ugyancsak igen értékes katonai vonatkozású levelezés. Adatokat gyűjtöttem „A budai basák magyar nyelvű levelezése” című kötetből, a *Hadtörténelmi Közleményekben* és a nyelvészeti folyóiratokban közzétett levelekből.

A magyar katonai terminológia kialakulásának nyomon követése szempontjából fontosnak tartottam megnézni, hogy a XIV—XVII. századbeli szójegyzékeink és szótáraink tartalmazzák-e, s ha igen, milyen alakban és jelentéssel a megvizsgált katonai szavakat. Ebből a céből az alábbi munkákat használtam fel: a Besztercei (1395 körül), a Schägli (1400—1410) és a Soproni Szójegyzék (1430—1440), a Murbellius-féle lexikon (1533), a Gyöngyösi latin—magyar szótártöredék (1560 körül), Calepinus (1585) és Senczi Molnár Albert szótára (1604). A Magyar Nyelvtörténeti Szótár és a Magyar Oklevél-szótár az anyaggyűjtés fontos forrását jelentette. Sok adatot találtam a nyelvészeti folyóiratokban és az önálló katonai munkákban.

A régi magyar irodalmat csupán részben használtam fel a gyűjtési munkában. A XVII. század közepéig megjelent szépirodalmi alkotásokban rengeteg katonai szó fordul elő; kigyűjtésük hasznossága — megítélésem szerint — nem állt volna arányban a ráfordított idővel és energiával. Ezért csak néhány fontosabb katonai vonatkozású irodalmi

művet dolgoztam fel, mint például a Szabács Viadala (1476), Tinódi Cronicája (1554) és más elbeszélő költeményei (1540—1555), valamint néhány korabeli vers.

A katonai szavakra vonatkozó tárgytörténeti anyagot számos nyelvészeti, hadtörténeti és történelmi műből merítettem; ezeket az irodalomjegyzékben tüntetem fel.

Az említett forrásokból azokat a legjellegzetesebb katonai szavakat gyűjtöttem össze és dolgoztam fel, amelyeket a nyelvemlékek tanúsága szerint a magyarság Zrínyi Miklós irodalmi tevékenysége előtt a hadviseléssel kapcsolatban ismert és általánosan használt. Mit értek azon, hogy legjellegzetesebb és a hadviseléssel kapcsolatban? Nézzük először az utóbbi meghatározást.

A korábban felsorolt katonai szótárak ezrével tartalmazznak olyan szavakat, amelyek más csoportnyelvbe éppúgy beillenek, mint a katonaiába. Vajon joggal sorolhatjuk-e a katonai terminológia körébe a *balta*, *banda*, *bánya*, *barom* (Magyar—oroszkatonai szótár, 1943), a *fejsze*, *fék*, *fém*, *festék* (Öt nyelvé katonai szótár és társalgó, 1966) és az *okozni*, *oktatás*, *olaj*, *olló* (Magyar—oroszkatonai szótár, 1966) szavakat? Nyelvészeti szempontból természetesen nem, bár érthető, hogy a szótárak szerkesztőit gyakorlati célok vezették. A hadi élet szavait én úgy értelmezem, hogy azokat csakis, vagy legalábbis elsősorban a hadviseléssel kapcsolatban használták, a hadi élet szükségletei hozták őket létre, és sok esetben csak addig éltek (vagy utána a peremszókincsbe kerültek), amíg a hadsereg mindennapi életében közhasználatúak voltak (mint például a *falkony*, *faltörő*, *farkaskasza*, *kétélű* stb.). A fegyverek neveinél ez eléggé egyértelmű, azonban nem így áll a helyzet a harcéljárások, a katonai méltóságnevek és egyéb fogalmi csoportok területén. Itt sokkal több határesettel találkozunk. *Ellenség* például nemcsak a szemben álló katonai fél, hanem bármelyik polgári személy is lehet; *harc* nemcsak a csataterén folyik, nemcsak a katona *lő*, s a *palló* sem csupán a hadseregben használták. Ezeket a szavakat — a fenti meghatározás alapján — mégis a katonai terminológia körébe sorolhatjuk. Nem tartom azonban odavalónak még a fegyverek alkatrészeit sem (mint például az ágyú *kereke*, *csöve*, *talpa* stb.), a zenészek nevét és hangszereit (*dobos*, *dudás*, *sípos*, *trombitás* stb.), a hadi életben nagyon fontos szerepet betöltő, de a polgári életben éppúgy használt eszközöket, mint a *szekér*, *lánc*, *kötél*, továbbá a tulajdonságjelző szavakat (*bátor*, *gyáva* stb.) és még sok-sok, a hadseregben is élő, vagy egykor élt szót.

Külön problémát jelent az igék besorolása, kivéve azokat, amelyek valamely katonai fogalmat jelentő szóból származnak (például *aj-ajz*, *csata-csatáz*, *had-hadakozik*, *pajzs-pajzsoz*). Vannak azután olyan igék, amelyeket ugyan a polgári életben is széles körűen használnak (sokszor eltérő jelentésben), de származékaik már egyértelműen a katonai terminológia körébe tartoznak (például *lő-lőtét-lövés-lövő-lövöldöz-lövöldözés-lövöldöztet*, *szárguld-szárguldó*, *vív-vívás-vívó*, *vigyáz-vigyázás-vigyázó* stb.) A katonai szótárakban rengeteg önkényesen idesorolt igét találunk, mivel azok a hadi életben nem kaptak sajátos jelentés-

tartalmat. A hadviselés fejlődése, a hadsereg egyre specializálódó felszerelésének kezelése valóban igényt támasztott olyan igékre (ezek túlnyomó többsége jövevény szó), amelyek csak a katonák között váltak közkeletűvé. Ám a tárgyalt korban ilyen szükséglet még nem jelentkezett. A XVI—XVII. századi szabályzatokban például ugyanolyan igékkel találkozunk, mint a gazdasági vonatkozású utasításokban. Ezért a magyar katonai terminológia kialakulásának időszakában a katonák által használt igék alaposabb vizsgálatát nem tartottam szükségesnek.

Bizonyos vonatkozásban hasonló a helyzet a XVII. századbeli katonaság ruházkodásával, élelmezésével, elszállásolásával kapcsolatban is. E téren sem volt olyan lényeges eltérés a katonák és a polgári személyek között, mint a későbbi korokban. Az ilyen fogalomkörökre tartozó szavak közül ezért csupán azokat vettem fel, amelyek csak a hadseregnek voltak jellemzőek.

S most rátérek arra, mit értek azon a megszorításon, hogy csak a legjellegzetesebb katonai szavakat gyűjtöttem össze. Az 1577-ben készített fegyverjegyzékben az *ágyú*, *falkony*, *seregbontó*, *tarack* tüzérségi fegyverek mellett ilyen nevű lövegfajták is szerepelnek: *singerin*, *haubicz*, *quartaun*, *quartirschlange*, *scharfetinal*. A XVI. századi katonai terminológiához kétségkívül ezek a szavak is hozzátartoztak, hiszen magyar katonák is használták őket. Mégsem kutattam róluk adatokat, mivel ezek a fegyverek csak egy-egy várban fordultak elő, nem váltak általánossá, elterjedtté, nyilvánvalóan a magyar katonaság javarésze nem is hallott róluk, s emiatt nyelvünkbe nem is épültek be szervesen.

Nem vettem fel továbbá az olyan török katonai szavakat (*aga*, *basa*, *bég*, az önkéntes török lovasság egyik fajtáját jelentő *beslia*, a lovaszrezd parancsnoka jelentésű *olajbég*, a tüzér jelentésű *topcsi* stb.), amelyek ugyan a forrásokban szép számmal szerepelnek, ám magyar katonákra sohasem vonatkoztak.

Úgy gondolom tehát, elegendő, ha a magam elé tűzött feladatot leszűkítem a legáltalánosabban közkeletű, s a XVII. századig feltehetően minden magyar katona által ismert és körükben használt szavak vizsgálatára.

AZ ADATTÁR ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Az adattárban betűrendben szerepelnek a tárgyalt katonai szavak. A szócikkek felépítése a következő: Mindenekelőtt közlöm a szó eredetét, illetve az erre vonatkozó nyelvészeti megállapításokat. Csaknem valamennyi szóval többször is foglalkoztak már a szakemberek nyelvészeti munkákban, folyóiratokban, nem egyszer éles vitát folytatva egymással. Ezek ismertetésére ezúttal nem térek ki, csupán a legfőbb megállapításokat közlöm. Ehhez a legértékesebb útmutatást A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (I. kötet A—Gy-ig Budapest, 1967) és Bárczi Géza munkája, a Magyar szófejtő szótár (Budapest, 1941) adta.

A szavak eredetének meghatározása után rövid tárgytörténeti ismertetés következik, amely meg kívánja világítani az egyes katonai

fogalmak megjelenésének, elterjedésének, használatának hátterét és körülményeit. Forrásul elsősorban hadtörténeti és történelmi műveket, tanulmányokat használtam fel.

Ezt követik az egyes szavakra vonatkozó legrégebb adatok, szövegkörnyezetükbe ágyazva. Helyszúke miatt e dolgozatban az adatok előfordulásának helye, forrása csak a legfontosabb esetekben szerepel. Ha ugyanis mindegyiknél feltüntetném, az a terjedelmet csaknem megkétszerezné. Az adatokat a legutóbbi közlésnek megfelelő betűhűséggel adom meg. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szövegek minden írásjele megegyezik az eredeti oklevelekével, kiadásokkal. Különösen a Hadtörténelmi Közleményekben közzétett régi szabályzatok, levelezések közlöi hajtottak végre korszerűsítéseket. Az adatok mellett szereplő keltezés értelemszerűen az adott szöveg, illetve szó írásbeli előfordulásának idejét jelzi.

Dolgozatom befejező részében néhány következtetést vonok le a feldolgozott adatokból.

ADATTÁR

ÁGYÚ. Eredetére többféle magyarázat van. Származhat egy honfoglalás előtt átvett török szóból, amelynek eredeti jelentése *csel, fortély, mód* volt; ebből jelentésfejlődéssel alakult ki az *eszköz, szerkezet, gépezet* jelentés. Azonban az eredetileg *összeillik, összeilleszkedik* jelentésű *á'd* szó igeneve is lehet. Ebben az esetben *összeillő eszköz* fejlődéssel alakulhatott ki. Végül az *á'd* igének ma is élő jelentéséből kiindulva, az *á'dó* eredetileg *á'dozó eszköz* jelentésű lehetett. A puska-por feltalálása után a korábbi, egyszerűbb harci eszköz neve átvivődött a mai értelemben *ágyúnak* nevezett lőfegyverre.

A magyarok az itáliai hadjáratok során ismerték meg és használták először az ágyút. Kalmár János fegyvertörténész a budavári palota-átadások feltárt leletei között egy XIV. század második feléből való, nyolcszögletű, két fogantyúval ellátott üreges vasszerkezetre, úgynevezett ágyúkamrára bukkant. Ezt az alkalmatosságot lőporral töltve az ágyúcső hátsó csatornájába fektették s ezzel adták meg az ágyú gyújtását. Ez is bizonyítja, hogy az ágyút Magyarországon már Nagy Lajos idején is használták. — A szó nyelvünkben ma is él, bár a katonai terminológiában a *löveg* elnevezés váltotta fel.

Nyelvem'lekeinkben az eredeti *eszköz, szerkezet, gépezet* jelentésben tűnik fel. 1456-os latin nyelvű adat: „quod duro instrumento sem eg *a'deua!*”. Érdekes az 1514—19-ben készített Cornides Kódex mondata: „Fel kelene: az halottak, ky mynd fel veue kezében ev *a'gyujat*, mynemeo myes volt ez velagon: az karpasok rapadak kappajokat, asoyokat, chepeket, lapatyokat”. *Go'yóvető, nehéz tűzfegyver* jelentésével a Szabács Viadalában (1476) találkozunk először: „Honneg mynemw *a'gyw* kel melle”. Ettől kezdve igen gyakori a szó előfordulása, de már csupán az utóbbi fogalom jelölésére szűkítve. Báthory István 1576-ból való hadi rendtartásában is szerepel: „szekereinknek, *á'gyúinknak* és egyéb terheknek úton való rendit senki el ne szakassa”.

Származéka, a Tinódi Cronicájában (1554) előforduló „Bebek *álgyús* mestör” az -s mesterségnév-képzős alakot mutatja. Összetételei: AGYUÖNTŐ (1650), FALTÖRŐ AGYÚ (1572), HIRÁGYÚ (1576), MOZSÁRÁGYU (1643).

AJ, ÁJ. Az íj két végén levő bevágás neve, amelybe az ideget beakasztották. Ezzel az íj megfeszült, s az idegbe befogott nyíl hátrahúzásával a félelmetes lövő szerszám használhatóvá vált.

Finnugor eredetű szó, jelentése *bevágás*. A lőfegyverek elterjedésének korától, amikor az íjat a harcban és a vadászatban egyre inkább a puska váltotta fel, szavunk a peremszókincsbe szorult, csupán a sportíjászatban él még.

Legrégibb hiteles, és egykorú eredetiben fennmaradt nyelvemlékünkben, az 1055-ből származó Tihanyi Alapítólevelében már előfordult: „exinde ad *auí (aiu)* post hec ad eleuui kumuk”. Calepinus szótárának 1585-ben megjelent magyar értelmezései között már teljesen egyértelmű formában szerepel: „Nyil *áy*”. Származéka: FÖLAJZ (1554).

ALABÁRD. Nemzetközi vándorszó; a német nyelvben keletkezett a *nyél*, *fogó* jelentésű *Helm* és a *bárd* jelentésű *Barta* összetételeként. Tulajdonképpen *nyeles bárdot* jelent. A katonai terminológia elemeként terjedt el Európa-szerte, megtalálható az angolban, olaszban, franciában, oroszban is. A magyarba több alakváltozatban: *hellebard*, *ha'aparth*, *alabard* stb. került át a német és az olasz nyelvből.

A hosszú, hegyes végű, szekercszerű vágó és szűrő fegyvert a XIV—XVII. században főleg a nyugat-európai gyalogság használta. Magyarországon a XVI. században terjedt el; harcban kevésbé, inkább őrszolgálatban (testőrség) alkalmazták.

Első adatunk azt is elárulja, hogy kik használták nálunk először ezt a fegyvert. A gyöngyösi latin—magyar szótártörödekben (1560) ezt olvashatjuk: „Cassiodolabrum: *alabard* kywel az lanch kenezók jarnak”. Származéka: ALABÁRDOS (1643).

ALAFA. Oszmán—török eredetű szó. A török *ulufe* a janicsárság idején a katonák zsoldját jelentette. A zsold különböző kategóriái bizonyos rangot is kifejeztek; innen származik a *méltóság*, *tisztség* jelentése.

A magyar hadseregben egyrészt a kiszabott étel vagy ital, tartás, élelem, étel-porció, zsold, másrészt bizonyos méltóság meghatározására szolgált. Az első, 1535-ből származó írásos emlékünk még különös alakban őrzi: „A kyk kedygh a chazar kynyereth akarnak enny, azoknak *wleppeth* adna”, de Tinódi Cronicájában (1554) már a kialakult hangalakkal találkozunk: „Öt holnapja nem adták *alafankat*”.

BAJ. Szláv jövevényszó, az óhorvátból (ahol *boj* alakban élt) került a magyar nyelvbe. A bolgár, szerb—horvát, szlovák, szlovén, orosz és a többi szláv nyelvben mindenütt szerepel a szó megfelelője *harc*, *küzdelem* jelentésben.

Míg az *ágyú* szónál jelentésszűküléssel talákoztunk, itt az ellenkező folyamat ment végbe. Kezdetben ugyanis a *baj* csakis *harc*, *pár-*

baj jelentéssel élt nyelvünkben, s csak évszázadok múltán (1668-ból van rá az első adatunk) vette fel a *nehézség*, *alkalmatlanság*, 1785-től a *betegség*, *hiba*, 1886-tól pedig az *akadály* jelentést.

Egy 1260—70-es latin nyelvű mondatban fordul elő a *boyseb* összetétel, az 1395 körül készült Besztercei Szójegyzékben pedig már a *duellum* meghatározásaként a *bay* szó szerepel. Összetételei: BAJRA KIHÍV (Báthory István hadi rendtartásában, 1576-ból: „Ha ki valaki *bajra kihí*, igen megbüntetik”), BAJVIADAL (1395), BAJVÍVÁS (1395), BAJVÍVÓ (1538).

BAJNOK. Nem a magyar nyelvben keletkezett az előbbi szóból, hanem külön átvétel, szintén az óhorvátból, ahol a *bojnik* szó *bajvívó* jelentésben élt. Első adatunk a Váradi Regestrumban (1215) fordul elő: *Boynuc*, 1218-ban pedig *Boynoch* alakban. A magyarba jogi műszóként került át, ugyancsak *bajvívó* jelentésben. Azt a személyt jelölte, aki a perbeli bizonyításban a „*baj*” vívója volt. A szó rövidesen a *harcos* jelentést vette fel, majd 1808-tól *hős*, 1838-tól *kötekedő személy*, 1865-től *sportbajnok* értelemben szerepel. Itt tehát jelentésbővülés történt. Származékai: BAJNOKI (1585), BAJNOKODIK (1561), BAJNOKLAT (1436—39), BAJNOKOSKODIK (1643), BAJNOKOSKODÁS (1604), BAJNOKSÁG (1585), BAJNOKUL (1585).

BANDÉRIUM. Latin eredetű szó, a *banderium* átvétele, amely a *zászló*, *katonai jelvény* jelentésű, szintén latin *bandum* származéka, s annyit jelentett: *zászló*, *egy zászló a'á tartozó*, *zászlóaljnyi csapat*. Az Anjouk korától katonai műszóként élt nyelvünkben; azt a saját zászló alatt harcoló, rendszerint lovas csapatot jelentette, amelyet az uralkodó, a főurak, a vármegyék és a városok saját költségükön állítottak ki. A szlovák *banderium* a magyarból származik.

Károly Róbert uralkodása idején (1308—42), majd Nagy Lajos alatt (1342—82) a magyar haderő jelentős fejlesztésére került sor. Kialakult a hűbéri függés sajátos magyarországi válfaján, a familiaritáson alapuló banderiális haderő. Ezt a hadi szervezeti formát a *banderium* szó alapján sokan olasz eredetűnek tartották. Ez azonban tévedés, mivel valójában a *hadizászló* jelentésű, hazai latinságból átvett *banerium* szó adta hozzá az alapot. A király ugyanis lehetőséget nyújtott arra, hogy a földesurak a saját zászlójuk és címerük alatt vezessék harcba csapatukat, így fedte a szó a fent említett *egy zászló alá tartozó*, *zászlóaljnyi csapatot*.

IV. (Kun) László (1270—90) udvari papja, Kézai Simon Gesta Ungarorum című latin nyelvű művében találkozunk először e szóval: „*regis Hungarie banerio*” (36. §), „*banerio regie majestatis, banerium regis*” (46. §). Egy Zsigmond korabeli (1387—1437) történeti munkában (Historia Hungariae) olvasható ez a mondat: „*Rex ipse declaravit se sumtibus suis banderium regale, certum stabilis militiae genus*”. A XIV. század végéről és a XV. század elejéről származó adatokban *száz lovasból álló hadi sereg* jelentésben fordul elő, de magyar nyelvű szöveg csak 1675-ből őrzi *bandér* alakban: „*Meg-fútattya az idvesség trombitáját, hogy római háznak fugállya bandérját*” (Czeglédi István:

Sion vára). A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (237) csak 1767-től kezdődően sorol fel a szóra adatokat.

BÁRD. Francia vagy német jövevényszó, jelentése mindkét nyelvben *bárd*, *fejsze*. Egy 1214-es adatban szereplő *erdőrész*, *amit egy ember egy nap alatt bárdal kivág* jelentése az eredetibb *bárd*, *fejsze* jelentés alapján fejlődött, tehát azt a magyarság már korábban is ismerte.

A rövid nyelvű, rendszerint széles pengéjű eszközt a középkorban fegyverként is használták. A frankoknak például nemzeti fegyverük volt. Félelmetesen tudták kezelni: a támadó ellenség soraiba hajították, majd a nyelére rögzített zsinórral visszahúzták. Váraink fegyverleltáraiban szintén a hajítófegyverek között szerepel. 1214: „*Silue que uulgo Bard dicitur*”. A velikai vár felszerelésének jegyzékében (1491): „*Bard III*”. BÁRDOS származéka korán személynévvé vált: *Anthonium Bardus* (1466).

BÁSTYA. A szó eredete, átvételének ideje és körülményei jól nyomon követhetők a hadtörténeti események alapján. 1345-ben Nagy Lajos csapatai Dalmácia ellen hadakoztak, s ekkor a velencei tanács a magyarok ellen küzdő seregek kapitányának kiadott (latin nyelvű) utasításában *bástyák* építését rendelte el. Hadrovics László professzor tanulmányában (Nyelvtudományi Értekezések 50. sz. 82.) idézi a korabeli okleveleket, majd megállapítja: „Zsigmond idejében Dalmácia állandó alkudozások tárgya Velence és a magyar király között, s az egyes városok megszerzése vagy visszaszerzése gyakran ostromzárral, *bástyák* építésével, harcokkal járt. 1411-ben Velence úgy igyekszik megszerezni Sebenico (Sibenik) városát, hogy az ottani magyar helyőrséggel alkudozásokat kezd a város átadására. A velenceiek a városal szemben itt is egy nagy ideiglenes erődöt, *bastitá*-t emeltek, s a mi szempontunkból különösen érdekes, hogy ennek parancsnokát utasítják, hogy az alkudozások folyamán nyolcnál több magyart ne engedjen be a *bástyába*”. Ekkor és ilyen körülmények között ismerkedtek meg tehát harcoló eleink a *bástyákkal*, s ettől kezdve (éppen az olasz mérnökök vezetésével) kezdték hazánkban a várakat *bástyákkal* megerősíteni.

Latin nyelvű nyelvemlékeink 1475-től őrzik a szót, amely tehát az olasz *bastia* átvétele. Szótárainkban 1538-tól már mindenütt előfordult, első katonai szabályzatainkban is sokszor szerepelt.

BOLDA. E ma már ismeretlen szó jó példa arra, hogyan hullik ki valamely nyelv szókincséből egy szó, ha az általa jelölt tárgy vagy fogalom (jelen esetben fegyverfajta) elveszíti jelentőségét, s ezzel használata megszűnik. Az *ökölpajzs* jelentésű szót a Besztercei (1395) és a Schlägli Szójegyzék (1400—10) összeállítói egyaránt feljegyezték, tehát azt abban a korban feltétlenül ismerték. Eredete ismeretlen: nyelvemlékeinkben a *marko'at* megfelelőjeként többször előfordul.

BOMBARDA. Valószínűleg olasz eredetű szó, esetleg német közvetítéssel került nyelvünkbe. Ez a fegyver a legelső ágyútípusunk, amelyet vaslapokból forrasztottak össze. Fagerendából készített löveg-

talpra erősítették, erre került a meredek emelkedésű cső. Ezt a szerkezetet a várfalra, hajókra, várostromnál külön állványra helyezték el, s kőgolyót vagy vasdarabokat lőttek ki belőle. A firenzei állami levéltárban őriznek egy 1472-ből keltezett kimutatást Mátyás király haderejéről. Ebben a szárazföldi hadsereghez tartozó 158 ágyú között szerepel 30 ágyútalpas bombarda, 72 ágyútalp nélküli bombarda, amelyeket 12 szekéren szállítottak és nyolc falbontó bombarda. E fegyverfajta megszűnése után maga a szó is elavult nyelvünkben.

A velikai vár felszereléséről készített jegyzékben (1491) fordul elő először: „*Bambarda I*”. Szenczi Molnár Albert latin—magyar szótárában (1604): „Agyu, algyu, *Bombarda*, Tormentum”, ugyanott: „*Bombarda*, Puska, Agyu, Algyu, Tormentum Minden hegyito ellenségre lovello, falronto szerszám”.

BUZOGÁNY. Török eredetű szó, valószínűleg az *összetör*, *elpusztít*, jelentésű török *buz-* ige *törő*, *pusztító* származékából való.

A buzogány a magyarok kezében, csakúgy, mint a török-tatár népeknél, nem annyira fegyverként, hanem inkább vezénylésül szolgált. Díszesebb fajtáit bizonyos parancsnoki beosztásban levő tisztek hordták, tehát méltóság jelvényül is szolgált.

Egy személynév és egy helynév őrzi a szó első előfordulását. 1333: „*Buzkan filio Arbuz*”, 1423: „*Buzganzallas*”. 1424-ben már meghatározásként szolgált: „*Vnum baculum ferreum buzgan nominatum*”. A velikai várban is akadt három török buzogány (1491): „*Bozdogan Turcales III*”. **BUZOGÁNYOS** származékával 1449-től eleinte mint személynévvel, majd mint melléknévvel találkozunk.

CSATA. Szláv jövevényszó (a *četa* átvétele), a törökök ellen velünk együtt küzdött valamelyik déli szláv nép (szerb—horvát) nyelvéből került hozzánk. Eredetileg egy kb. 400 főnyi katonai egység neve, ebből a *csatáz* azt jelentette: *ilyen létszámú csapattal harcol, gerillaharcot folytat*, majd ebből elvonással kapta a *harc* jelentést. A szó *csapat* jelentése a XVI. század közepétől mintegy másfél-két századig élt nyelvünkben, azután átadta helyét a *portyázás*, *ütközet*, *viadal* jelentésnek. Valamennyi származéka ebből az utóbbi jelentésből alakult.

Átvétele után mindkét jelentésben egyaránt előfordul. Példa a *harc* jelentésre 1532-ből: „en az warbol *chatara* kyne(m) yarta(m)”, a *csapat* jelentésre pedig 1545-ből: „Nekyk myndennap *chatayok* kyn jar, neha swklyosy wtath lestek”. 1700-ból való adat *nagyobb ütközet*, 1769-ből *veszekedés*, *lárma*, 1784-ből *csorda*, *nyáj*, 1861-ből *éjjeli csordaőrízet*, 1873-ből (*egy*)*sütet (kenyérből vagy kalácsból)*, 1882-ből *csapat*, *sokaság* jelentésű. Származékai: **CSATÁZ** (1585), **KICSATÁZ** (1575), **MEGCSATÁZ** (1580), **REÁCSATÁZ** (1568), **CSATÁZÁS** (1567).

CSIKLE. Eredete ismeretlen, csupán annyit tudunk róla, hogy a halászok mesterségszóként sokáig használták. Olyan, szíjből készült hurkot neveztek így, amely az evező nyelét rögzítette.

A *boldá*-hoz hasonlóan elavult szó, azt jelentette: *kelepce*. 1554: „Mastaniak jól eszökön légyenek, *csiklébe* ne essenek”. Calepinus szótárában (1585): „*Tor, czekle*”.

DALIA, DELI. A *deli* alakot a török hódoltság korában az oszmán törökből, a *dalia* alakot pedig a szerbből vettük át, ami eredetileg szintén török átvétel. A török *de'i* annyit jelentett, mint *örült*, ebből a *vakmerő* jelentésen át fejlődött a régebbi *vitész*, *hős*, végül ebből a mai melléknévi *csinos*, *formás természetű* jelentés. A magyar nyelvbe kerülése után mindkét szót ugyanazon *vitész*, *hős* jelentésben használták, idővel azután jelentésmegoszlás történt közöttük. A *de'i* szót ma már csak *csinos*, *formás természetű*, a *daliá*-t pedig csak főnévi értelemben használjuk.

1545: „Kegelman azt mondta volna, hogy nem Akarna kegelmeg, hogy *delyak* Laknanak a wag legyenek ha warasba, yol twlgya, hogy en *delyakath* nem tarthatwm”; 1568: „Koltittec az egyház ioszagat az hizelkedo *daliakra*”; 1615: „A tudatlan *deli* hertelen szerszemségét arulta akkor is”.

DANDÁR. Az oszmán-török *tartalékhad* jelentésű *dündar* átvétele, esetleg délszláv közvetítéssel. A magyar nyelvben több jelentést is felvett. A XVI—XVII. században a *hadserg* zöme, *förésze*, *deréksereg* jelentésű, 1761-es adatban *egyfajta tűzfegyver*, 1763-ból több *zászlóalj*, *ezredet magába foglaló nagyobb katonai egység*, *brigád*, 1882-ből *idény* („most van a munka dandárja”) jelentését őrzik adatok. A szó katonai terminológiánknak ma is élő tagja, de csak a *nagyobb katonai egység* jelentéssel.

1546: „Realem exercitum, quod vocamus *dwndar*”; 1554: „*Dandár*ra vitözök bé sem öklelének, Mert kevesen arra elegek nem lőnek, Csak hátul járókkal ők harcot kezdének” (Tinódi).

DARABONT. Közép-európai vándorszó, eredete valószínűleg a németalföldi Brabant tartomány nevével függ össze. A XIV. században a *brabantiones* elnevezés ugyanis annyit jelentett: *brabanti zsoldosok*, *kószáló*, *rablógyilkos banda*. Lehetséges, hogy a magyarországi német telepések *brabant*-nak hívták a város katonáját, azaz annak a fegyveres erőnek a tagját, amelyet a városnak az országos haderőbe kellett kiállítania, vagy amely otthoni karhatalmul szolgált. Eszerint a magyarok a hazai németiség nyelvéből vették át a szót. A magyarból kerülhetett át más nyelvekbe, talán Zsigmond (1361—1437) magyar és cseh király, német-római császár testőrző vitézei révén.

1439: „Centum pedites stipendiarios wlgo *drabant*”. Személynévként 1472-ből: Gallo *Darabanth*. Salm Miklós 1550-ben írt levelében így tájékoztatta Lócse vezetését: „A mi a várostok őrizetét illeti, úgy rendelkezem, hogy ő királyi Feleségének egyik Móré Gáspár nevű kegyes és őszinte lelkű kapitánya 100 *trabanttal* hozzátok induljon”. Származéka: DRABANTSÁG (1559). Összetételei: DARABONTHÁZ (1634), DARABONTSEREG (1601).

DÁRDA. A franciából elterjedt európai vándorszó; a magyar nyelvbe elsősorban az olaszból kerülhetett. Néhány szláv nyelv megfelelő szava valószínűleg a magyarból való.

E hosszú nyelvű, hajító, szűrő fegyvert a gyalogosok és a lovasok egyaránt használták; váróvívásnál a kapuk betörésére is igénybe vették.

A löfegyverek elterjedése után jelentőségét elvesztette. 1554: „Varsányi Vas Miklóssal hárman Egré menének, egyiket megölték *dárdával*”. Származékai: DÁRDÁCSKA (1585), DÁRDÁS (1231). Összetétele: OSTROMDÁRDA (1605).

DRAGONY. Hogyan lett a sárkányból katona? Erre a kérdésre nyújt magyarázatot e szó története. Egy 1583-ból származó latin nyelvi adat (benevolus Caspar *Dragonus*) után, 1626-ban így találkozunk a szóval: „Tudjuk az Vágon által költözését... tegnap is 35 elevent hozának, mind *dragonok* voltak”.

A szó végső forrása egy *sárkány* jelentésű görög szó, amely *draco* alakban átkerült a latin, innen pedig a francia nyelvbe. Ott vált katonai műszóvá, s onnan terjedt el egy sor európai nyelvbe. Lehetséges, hogy a dragonosok elődeinek a középkori pápák *draconarius* katonáit tekinthetjük, akiknek lándzsáján a pápai körmenetek alkalmával az ördögöt jelképező sárkány (*draco*) képe volt látható a kereszt alatt. A franciában e szó *zászló*, *egy fajta gyalogos*, majd *lovas katona* jelentésű volt, ezt vettük át mi is, német közvetítéssel. A *pánt a kabát* (*köpeny*) *hátán* jelentését csak századunkban vette fel.

ÉLÉS. A finnugor eredetű él ige főnévi származékeként *él'em*, *eleség* jelentésben vált katonai műszóvá. Ebben az értelemben történő használatáról 1545-ből maradt fenn adatunk: „Eg renesznek az ki az *eleest* által hozta”. Tinódi így említi: „*Élést*, álgyüt sokat szörze az várba”. Rákóczi Lajos 1604-ben egyebek között ezt jelenti Lipppa helyzetéről: „Felette beő, és olchó tábornak is mondják, mindenféle *élesbül* vizen, hajókon számtalan *élest* készítettek”. Összetételei: ÉLÉSHÁZ (1604), ÉLÉSHAJTÓ (1600), ÉLÉSMESTER (1554), ÉLÉSPÉNZ (1588).

ELLENSEÉG. A finnugor eredetű *ellen* körülményhatározóból képzett főnév. Az 1432 és 1448 között készített Jókai Kódexben fordul elő először. Szerepel régi szótárainkban, szabályzatainkban és irodalmi alkotásokban, mint például Szegedi Gergely „A magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásról” című versében (1566): „Mi *ellenségeinknek* nagy veszedelmeket nagy örömmel beszéljük”. Származékai: ELLENSEGES (1466), ELLENSEGESEN (1585), ELLENSEGESÉG (1551).

FALKONY. Az olasz eredetű szó esetleg német közvetítéssel került nyelvünkbe. A *falkonéta* a kicsinyítőképzős olasz *falconetto* átvétele latin szóvéggel.

Erdélyben és a Dunántúl déli részén a XVI—XVII. században első sorban az Itáliából behozott *falkony* nevű ágyútípus terjedt el. A kisebbfajta ágyúk közé tartozott, már irányzékkal és célgömbbel is felszerelték. Általában tábori használatra készítették, de felhasználták várszolgálatra, sőt ostromra is. A *falkonéta* kisebb ürméretű, rövidebb csövű, könnyebb tüzérségi fegyver volt. Már 1557-ből van rá adatunk: a várleltárakban gyakran előfordul. A fogarasi vár leltárában (1632): „2-dik *falkony* 23 mázsás, 6 fontos golyósbisu”; Kassa város tüzérségi felszerelésében (1640): „*Folkan* kettő. Vetnek 7 fontot. Hatfontos *Folkan* négy”. FALKONÉTA (1553).

FALTÖRŐ. A finnugor eredetű *fal* főnév és a bizonytalan, talán szintén finnugor eredetű *tör* ige összetételének származéka. Az ágyú neve elvonás útján keletkezett. Eredetileg ugyanis mindégyik ágyúfajta — rendeltetésüknél fogva — „faltörő” volt, mivel főként a várakat ostromolták velük. Amikor azután az ágyúkat a várak védelmére, a hajókon és a mezei ütközetekben is felhasználták, a nagyobb súlyú, nehezen mozgatható ostromlővegekre szorítkozott ez az elnevezés. Összetételekben legtovább a pattantyúval szerepelt, majd a XVII. században attól is elkülönült.

1493: „*faltewre pathantiw*”; 1553: „*ingenium magnum faltherew*”; a fogarasi vár leltárából (1632) pedig kitűnik: „Az Báthory bátyán vagyon négy öreg *faltörő*”.

FARKASKASZA. A háromhegyű lándzsa a német *Wolfreisen* fordítása. A középkori szúrőfegyver középső része a szokásos lándzsahegy volt, a másik két, rövidebb hegye félhold alakban végződött. A XVI. században a német landsknechtek kezében vált igazán híressé, de mint a gyalogság fegyvere, már a XIV. században is előfordul. 1395: *farkasskusa*; 1400—1410: *farakas каза*.

FEGYVER. E fontos katonai műszó eredete ismeretlen. Német jövevényszóként és magyar származékként való magyarázata megfelelő hangtörténeti, szó- és tárgytörténeti fogódzók híján nem meggyőző. A Várad Regestrumban (1215) helynévként szerepel: „*Fegjerunc*”. Szótárainkban, szabályzatainkban, a szépirodalmi művekben gyakran előfordul. Báthory István hadi rendtartása (1576) például előírja: „Senki *fegyverét* és ruháját másnak ne adja, se kölcsön mástól ne vegye”.

A szó származékai és összetételei hatalmas bokrot alkotnak. FEGYVERES (1211), FEGYVERKEDIK (1436—39), MEGFEGYVERKEDIK (1521), FEGYVERKEZIK (1529—31), FÖLFEGYVERKEZIK (1551), FEGYVERKEZET (1643), FELFEGYVERZÉS (1538—56), FEGYVERKEZTET (1618), FÖLFEGYVERKEZTET (1538—56), FEGYVERNÖK (1266), FEGYVERTELEN (1416—50), FEGYVERDERÉK (1490), FEGYVERDERÉKCSINÁLÓ (1635), FÉLFEGYVER (1462), FEGYVERHÁZ (1538—56), FEGYVERHORDOZÓ (1604), FEGYVERTISZTÍTÓ (1530), FEGYVERVONÓ (1604).

GÁLYA. A középkori hajóhadak e fontos egységének neve valószínűleg olasz eredetű. A *galea* szó az olaszból vagy a középkori latinból terjedt el, s vándorszóként eljutott egy sor kelet- és nyugat-európai nyelvbe. Legrégibb adatunk 1241-ből való: „Cum duabus nauibus que wlgariter *Galia* et *Saycia* uocantur”. A már említett firenzei kimutatás (1472) szerint Mátyás király 330 hajóval rendelkezett, köztük 16 nagy, 44 evezős gályával. Szalai Benedek leveléből (1566) való a következő mondat: „Itt vagyon az török, de az török magyarbul lett, ha az *gályára* adnánk is el, adhatnájok 50 forinton”. Származékai és összetételei: GÁLYAI HADNAGY (1604), GÁLYÁS (1467), HADAKOZÓ GÁLYA (1586), LAPÁTOS GÁLYA (1604), VITORLÁS GÁLYA (1578).

GENERALIS. A latin *generalis* szó német közvetítéssel is kerülhetett nyelvünkbe. Eredeti jelentése: *nemhez, nemzetséghez tartozó, általános*, s ez a fővezér jelentésű *dux generalis* szerkezet alapján főnevesült. Első katonai szabályzataink új adatokat tartalmaznak e szóról, amelyeket a nyelvészeti szakirodalom még nem dolgozott fel. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára csupán 1639-ből idézi az első adatot, ám eddig az időpontig négy katonai vonatkozású forrásban (Báthory István hadi rendtartása, 1576; Bocskai István levelezése, 1604—05; Bocskai István szabályzata, 1606; Rattky György kinevezése dunántúli vicegenerálissá, 1621) többször előfordul: „az mi fő generálisunkra”, „kit Generális uramnak vittek volna”, „sem utánna való Generálisoknak és kapitányoknak”, „érdemes vicegenerális választassák”. Származéka: **GENERALISSÁG** (1648).

GERELY. Valószínűleg a *hajítódárda* jelentésű német *gerel* átvétele. Amint az eredeti jelentése is mutatja, ezt a fegyvert hajították, hosszabb és nehezebb változatával, a kopjával pedig szúrtak, döftek. A szó ma már csak sportszer jelentésében él. 1395: *Kerel*; 1524: „*Gherelyekkel* atal vereek ewtet”. **GERELYES** származéka 1437-ből maradt fenn, mint személynév: Johannes *Gerelyes*. Két összetétele: **HAJÍTÓGERELY** (1582) és **NYÁRSGERELY** (1590).

GOLYÓBIS. A *gömb, golyó* jelentésű latin *g'obus* átvétele. A nyelvújítók ugyanebben a jelentésben a *golyó* szót kezdték használni, amely az eredeti alakot ki is szorította.

Az ágyúkból eredetileg kizárólag kőgolyóbisokat lőttek, mégpedig igen súlyosakat is. A XVI. századból 627 kg-os (1200 font) és 824 mm átmérőjű kőgolyókról is szólnak hiteles feljegyzések. A XIV. század második felében már egyre inkább ólom-, illetve óngolyókat használtak, az 1400-as évektől pedig vasgolyókat is. 1493: „*Quatuor vascula globorum Bambardinarum zakallasgolobis*”. A budai basák egyik, 1566-ban kelt leveléből: „hatwan ket algwth es tyzen ket ezer *golyobysth* es ahoz valo porth raknak az barkakban”. Származéka: **GOLYÓBISOCKA** (1585). Összetételei: **ÁGYÚGOLYÓBIS** (1575), **LÁNCOSGOLYÓBIS** (1602), **ÓNGOLYÓBIS** (1594), **SZAKÁLLASGOLYÓBIS** (1493), **TARACKGOLYÓBIS** (1602), **VASGOLYÓBIS** (1646).

GÓRÉ. Ismeretlen eredetű szó, eredetileg katonai strázsahelyül szolgáló, várkapuk, bástyák tetején vagy egyéb magaslatokon elhelyezett deszkaalkotmányt neveztek így. 1572: „Az varas kapuia *goreyaba* azaz az felházba, acki vala a kapu foeloett”.

GYALOG. Szavunk a *láb* szóval áll szoros összefüggésben. Nyelvrokonainknál ma is él a *láb* jelentésű *jal, jalka* szó, s őseink is ezt használhatták valahol a Volga-könyök táján. A szókezdő *j-gy*-re változott (mint például *jökér—gyökér*), a szóvégi *-g* pedig főnévképző. Eredetileg tehát a szó azt jelentette, hogy *gyalogos, gyalogos katona*, s határozói szerepe (gyalogosan) feltehetőleg ragtalan határozói használatból alakult ki.

Magyarországon évszázadokon át nem volt gyalogság, pontosabban ami volt, az sem magyarokból állt. Elsősorban a városok német lakói

állítottak ki gyalogosokat, például az erdélyi szászok ötszázat, a szepesiek ötvenet. A XVI. század negyvenes éveiben a végházakban már a gyalogosok között is egyre több magyart találunk. 1552-ben például a szegedi csatában Tóth Mihály vezetésével 290 huszár és 600 gyalog, Nagy Ambrus alatt pedig 110 huszár és 560 gyalog harcolt. Egy 1553-as kimutatás a végvárak szolgálatában 5427, egy 1556-os pedig 8344 állandó magyar gyalogost említ.

1227 körüli adat: „ita vtriusque ordinis, tam Loohfeu quam *Giharlog* vocati”; 1416—50: „Valanac kedig hadakozo *galogoc* zaz huz ezeren”. Báthory István hadi rendtartásában (1576): „Minden *gyalognak* az szertartáshoz kell magát tartani”. Származéka: GYALOGOS (1571). Összetételei: GYADOGDOB (1584), GYALOGZÁSZLÓ (1584), KÉKGYALOG (1604), KÖNNYŰGYALOG (1565).

HÁBORÚ. Ugyanannak az ismeretlen eredetű, régen elavult, talán hangutánzó *hábor* igének az igeneve, amelynek származéka a *háborít*, *háborog* ige. Eredeti jelentése a nyelvtörténeti adatok tükrében: *zavar*, *kavarodás*, *vihar*, majd *lázadás* és *háború*. 1516—19: „Láthwan az *háborwnak* nagy votat, meg yedee”. Származékai: HÁBORÚS (1604), HÁBORÚSÁG (1310—20), HÁBORÚSÁGOS (1592).

HAD. Hadi életünknek talán a legfontosabb szava finnugor eredetű. Jelentéséről Bárczi Géza professzor ezt írja: „A magyar *had* szó harci egységnek, de valószínűleg valamely társadalmi egységnek is, alkalmasint a nagycsaládnak a neve volt”. A szó idővel a *hadsereg*, majd a *háború* jelentést is felvette. A finnugor nyelvek egy részében szintén elvesztette eredeti jelentését.

Példák a szó *sereg* jelentésére: „*had* auag sereg” (Schlägli Szójegyzék); „Minden ember, valaki az mi *hadunkban* vagyon” (Báthory hadi rendtartása). *Háború* jelentésben ugyanebből a korból: „*Hadba* es viascodasba diadalmat vezcen” (1492—95); „Senki valamigh ez *had* tart, mason regi bosszuat megh ne torollia” (Bethlen Gábor hadi szabályzata).

A szónak katonai nyelvünkben betöltött alapvető szerepét mutatja rengeteg származéka és összetétele: HADAKOZÁS (1516—19), HADAKOZIK (1516—19), HADAKOZÓ (1395), HADAKOZÓ NÉP (1606), HADAKOZÓ TANÁCS (1648), HADAKOZÓ VITÉZ (1606), HADAS (1610), HADBÉLI (1529—31), HADI (1540), HADI BÍRÓ (1643), HADI NÉP (1542), HADI REGULA (1610), HADI SZERTARTÁS (1576), HADI ÚT (1055), HADVISELÉS (1604), HADVISELŐ (1585), HAJÓHAD (1604), KERESZTESHAD (1565), LOVAGHAD (1619), UDVARI HAD (1643).

HADNAGY. A finnugor *had* és az ismeretlen eredetű *nagy* szó összetétele. Az utóbbinak *első*, *fő*, *legnagyobb* jelentése ma is él nyelvünkben. Ennélfogva igen alkalmasnak bizonyult a parancsnoki beosztások, illetve személyek megjelölését szolgáló összetett szavak alkotására: *őrnagy*, *száznagy*, *tíznagy*, *várnagy*.

Jelenleg alacsony tiszti rendfokozat (illetve viselője), régen azonban magasabb beosztásokat is jelölt. A szabályzatokban szereplő ada-

tok azonban kivétel nélkül arra utalnak, hogy a hadnagyok a generálisok és a kapitányok alá voltak rendelve. A *had+nagy* összetételből, tehát hibás lenne olyan következtetést levonni (amint azt például Bárczay Oszkár „A hadügy fejlődésének története” c. könyvében tette), hogy az ilyen címet viselő személy az egész had (hadsereg) parancsnoka volt. A *valamely egység vezetője* jelentésből elvonás útján keletkezett a *vezető, parancsnok, előljáró* jelentés, amit a polgári életben is használtak, például: „Az kösségnek *hadnagya*: princeps populi” (1590). Ilyen értelemben a hadnagy vezetője lehetett egy vár hadának („*hodnogie castri*”), a foglyok egy csoportjának („*hadnagynak awagy porkolábnak*”), ötven, száz, ezer embernek, sőt még nagyobb egységnek: „a király seregének *hadnagya*”, „ország *hadnagya*”. A szóról igen korai adataink vannak: „Ioubagiones de Zemlun, scilicet *hadunogio*” (1208), *hod nog* (1395), *had nag* (1400), „szükség minden kapitányoknak, *hadnagyoknak* gyakorta inteni alattok valókat” (1576).

Származékai: HADNAGYSÁG (1524), HADNAGYSÁG ALJA (1568). Összetételei: EZER VITÉZ HADNAGYA (1585), FÓHADNAGY (1519), KÉTSZÁZ VITÉZ HADNAGYA (1585), LOVAG HADNAGY (1592), NASZÁDOS HADNAGY (1587), ORSZÁG HADNAGY (1635), ORSZÁG HADNAGYSÁG (1596), ÖTVENEDES HADNAGY (1608), PALOTÁS HADNAGY (1547), SZÁZ VITÉZ HADNAGYA (1525), VICEHADNAGY (1555), ZÁSZLÓS HADNAGY (1624).

HAJDÚ. A valószínűleg ugor eredetű *hajt* ige melléknévi igenevének, a *hajtó*-nak változata. De hogyan lett a hajtóból katonai műszó? Takáts Sándor ezt írja róla (Nyelvtudományi Közlemények 30:348): „A hajdúság ősrégi foglalkozás. Amint enyhült az idő, ezer és ezer bokor és folt marhát hajtottak külföldre. Minden bokornak és folt-nak megvoltak a maguk hajtói és botos legényei. Amikor háború vagy más ok miatt megakadt a marhakereskedelem, több ezer hajtó kenyér nélkül maradt. Ilyenkor összeverődve gyakran csetepatét csaptak. Az 1514. évi 60. és 61. tc. a fegyverviselést megtiltotta nekik. 1526 után beálltak Szapolyai táborába gyalogosnak. I. Ferdinánd a száját pártjára akarván csalogatni őket, 1530. június 30-án azt írta, hogy a hajdúkat („oder Ochsentreiber”) könnyen meg lehetne nyerni, ha számukra a marhahajtásnál előnyöket ígérnek... A XVI. században sok hajtó végleg abba hagyta a mesterségét és a katonáskodásból élt”.

A *t—d* hangváltozás nem ritkaság a magyar nyelvben, így lett a *hajtó*-ból *hajdó*, majd *hajdú*. Legrégibb adatunk személynévként őrzi a szót: *Haydo* Barlobas (1500), majd néhány latin nyelvű szöveggörnyezet után Tinódinál: „Terek nyolcszáz *hajdút* levága”. Származéka: HAJDÚSÁG (1604).

HANDZSÁR. Az arab eredetű oszmán-török *handzar* átvétele, esetleg déli szláv közvetítéssel. Széles pengéjű török kard volt, a lovas-ság félelmetes fegyvere. 1527: „Frameam Bychak. Calcar. *Hanchar*”; 1554: „Két hegyes törét, *hancsárát* felköték”. Származékai: HAN-DZSÁROCSKA (1585), HANDZSÁROS (1632).

HARC. Finnugor eredetű szó, elvonás a *harcol* igéből, amely a *horzsol*, népnyelvi *horol* igének *hor-*, *har-* alapszavából alakult. Jelentésfejlődése: *súrlódik*, *veszekedik*, *vetekedik*, *harcol*. A szó megfelelői a horvát, a cseh, a szerb és a lengyel nyelvekbe közvetlenül a magyarból kerültek, a szlovén, az ukrán és az orosz nyelvben pedig (az utóbbi kettő lengyel közvetítéssel) szintén a magyarból valók. 1519: „Mikoron a Goliad orias *harczra* ingörleneie”; 1538: „*harch*: wyadalj”; 1585: „Elo! iaro, *harcz* in gorlo”. Származékai: HARCER (1565), HARCOL (1575), MEGHARCOL (1590), ÖSZVEHARCOL (1540), HARCOLÁS (1400), HARCOLÓ (1538), HARCOS (1538). Összetételei: APRÓLÉKHARC (1585), HARCTÉR (1631).

HÁTULJÁRÓ, HÁTUL ŐRZŐ SEREG. A talán finnugor eredetű *hát*, *hátul* és az ismeretlen eredetű *jár* ige összetételének melléknévi igeneve. Az utóvéd rendkívül fontos szerepet töltött be a harcban: a vonuló, támadó egységet hátulról biztosította a meglepetésszerű rajtaütés ellen. 1554: „Csak *hátuljárókkal* ők harcot kezdenek”; 1585: „*Hatal orzo sereg*”.

HELM. A sisak egy fajtáját jelölő német *Helm* változatlan átvétele. A magyarok és a szlovákok a keresztes háborúkban ismerkedhettek meg a német *Topfhelm* elnevezésű, egészen zárt sisakfajtaival. A XIV. századi pecsétek tanúsága szerint hazánkban is széles körben elterjedt, de a hadi fegyverzetből később mindinkább kiszorult és csak a vitézi tornákon használták tovább. 1395: *he:m*; 1433: „Quatuor *helmos* in theutunico peehkenhoff”. HELMES származéka 1329-től személynevekben maradt fenn.

HERDÓ. A *ki az ott?* jelentésű *War da?* magyarított átvétele. Eckhardt Sándor e katonai kifejezésről írt cikkében (Magyar Nyelv 55:404) megemlíti, hogy *halberdó* alakban a német katonai nyelv *Halt wer do?* szerkezete is átkerült a magyarba. 1554: „(Buda) Most végháza, im az Terekországnak, *herdo* helyött ott nabatot kiáltnak”; 1585: „elmimben mint Várban uigiázo véraszto *herdojat* eo ogj mondgia”.

HÍRHORDOZÓ. A feltehetően honfoglalás előtti *hír* török jövevényszó és a valószínűleg finnugor eredetű *hord* ige összetételének névszói származéka. Ma az ilyen feladattal megbízott katonát hírvivőnek nevezzük, aki fontos szerepet tölt be a parancsok, jelentések továbbításában. 1585: „*Hir hordozo*”; a Kassa számára 1607-ben kiadott rendtartásból: „Hamis *hírhordozo* embereket ha megkaphatni, szabad legyen megfogni és érdemek szerint meg is büntetni”.

HÓPÉNZ. A finnugor eredetű, *hónap* jelentésű *hó* és a szláv eredetű *pénz* összetétele. Kifejező szóalkotás: mivel a zsoldot havonta fizették (vagyis ahogyan a nyelvtörténeti adatokból is kitűnik: kellett volna fizetni), ezért nevezték el a katonák pénzbeli járandóságát hópénz-nek. 1542: „Adtam egy *ho penzth*”; a Pajkos ének az 1540-es évek derekáról című versből: „Felrúgom pártámot, az had-naggya! hálok, Éjjel vele hálok, reggel *hó pénzt* várok”. Származéka: HÓPÉNZES (1564).

HOROG. Az ismeretlen eredetű szóval elnevezett szerszám a tárgyalt korban kétségkívül a katonák fegyverzetéhez tartozott. A szó a Besztercei Szójegyzékben a Nomina militum cím alatti szócsoportban szerepel a gerely és a vért között, s a fegyverleltárak is ezt bizonyítják. A gyalogosok, esetleg a lovasok olyan fegyverül használták, amellyel az ellenséges páncélos lovagot a földre rántották és így tehetetlenné téve, megölték vagy foglyul ejtették. Hasonló eszközzel a vízi ütközetekben az ellenséges hajót magukhoz húzták, várívásnál pedig tüzes szerszámokat hajítottak vele. 1490: „In una ligatura (est) *horogh* ad tentoria pertinens”; 1585: „*Horoggal* hozzám vonzóm”; a fogarasi vár leltárából: „Öt hosszú nyelvű vasas *horog* no. 5”.

HÚJ, HÚJ! A pogány magyarok csatakiáltása, amelyről Liutprand, a magyar nyelv történeti szempontból első nyugati szerző a 959—962 között készített, Antapodosis c. művében, a 933. évi merseburgi ütközet leírásakor így számol be: „*turpis et diabolica hui, hui, frequenter auditor*”. Az indulatkifejező hangutánzó szó tulajdonképpen istenidéző szerepet töltött be a harcban.

HUSZÁR. E szót megőrző első nyelvemlékeink tanúsága szerint *rabló* jelentésben került át a magyar nyelvbe. 1432: „*Huszárok és egyéb gonosztevők ellen*”; 1449: „*Magyar rablók vagy huszárok*”. Az ószerb-horvát *chusar* ugyanis azt jelentette: *rabló, tolvaj*. Szlav jövevényszóval van tehát dolgunk, de későbbi, megváltozott jelentése a magyar nyelvben alakult ki.

Mátyás király hadseregének vezetői a török hódítás elől Magyarország déli részeire húzódtak, nem egyszer rablókból, fosztogatókból olyan mintaszerű könnyű lovas csapatokat neveltek, amelyek Európa-szerte híressé tették a huszár nevet. Páncélinggel, pajzsral, sisakkal voltak ellátva, ennek ellenére könnyen mozogtak. A nehéz és könnyű lovasság előnyeiket szerencsésen egyesítették. A szó egyéb származtatásait alaptalan hiedelemnek kell tekintenünk. Például egy huszár halálának *húsz az ára*; egy másik értelmezés szerint Zsigmond király óta a birtokosoknak minden húsz jobbágyuk után egy lovas katonát kellett kiállítaniuk, tehát az mintegy a *húsz jobbágy ára*. A szó a magyarból hamarosan visszakerült a déli szlav népekhez, de már megváltozott jelentéssel, mint a hadsereg egyik fegyvernemének a neve (ott ebben a jelentésben 1481-től fordul elő). Német közvetítéssel a magyarból származnak a szó francia, olasz stb. változatai.

1432 és 1449, amikor még nem könnyű lovast jelentett a szó: „*Contra huzarones et alios nonnullos malefactores homines*”, „*Predones aut Huzarij hungari*”. 1476-tól azonban már nyelvemlékeink a megváltozott jelentést őrzik: „*Huzaronibus et familiaribus suis armatis*”; 1481: „*Equites levis armaturae, quos Huszarones appellamus*”; 1554: „*Huszárok, vitézők két szárnyul állanak*”. Összetételei: **HUSZÁRFÉK** (1558), **HUSZÁRING** (1525), **HUSZÁR KENGYELSZÍJ** (1635), **HUSZÁRSÜVEG** (1541).

IDEG. Az íj merevítésére szolgáló, rendszerint állatbélből sodort erős anyag, tehát őseink fegyverének fontos része. Finnugor eredetű szó, kezdetben kifejezetten csak az *íj-ideg* megnevezésére szolgált. Mai (élettani) jelentését a nyelvújítóknak köszönheti. 1395: *ydek*; 1490: *ideg*; 1575: „meg ázic vala kez iyec, és annyira meg nyula *idegec*, hogy semmit nem loheténec”. Származéka: IDEGECSKE (1604). Összetétele: SZÁMSZERÍJ-IDEG (1574).

ÍJ, ÍV. Legrégibb fegyverünk neve természetesen finnugor eredetű. A honfoglaláskori magyar íjak hossza 1,20—1,30 m lehetett, használata rendkívüli ügyességet kívánt. 1157-ben Géza 600 íászt küldött I. Fridriknek, s azok is, akiket III. Endre küldött 1298-ban Habsburg Albertnak, mind íjjal voltak felfegyverezve. 1395: *yew*; 1400: *iw*; 1512: „En istensegoemre mondom, hog fel fel vettoem een az en *yvemeth*”; 1604: *íj*. Származéka: ÍJAS, ÍVES (1572). Összetételei: ÍJ-GYÁRTÓ (1446), KÉZÍJ (1575), KÉZÍJAS, KÉZÍVES (1575).

JANICSÁR. Az *új sereg* jelentésű oszmán-török *jeni ceri* átvétele, valószínűleg déli szláv közvetítéssel. Mi viszont a cseheknek és a lengyeleknek továbbítottuk. Az új sereg kifejezés arra a körülményre utal, hogy a törökök a megszállt területekről elhurcolt fiatalokból nevelték a janicsárokat, akiknek egységei a török katonák mellett valóban új sereget jelentettek. 1554: „Beslia, martalócz, *Janicsár* nagy sok jöve”; 1604: „fő *Janichiár* Aga”.

JARGAL. Finnugor eredetű szó, a katonáknak a hópénzen felül egy évre, egy összegben vagy két részletben kifizetett, vagy legalábbis megígért felpénz-félét jelentett. Azokat pedig, akik ilyen juttatásokat kaptak, *jargulóknak* nevezték. 1578: „Unum hominem capituas-set super quem florenos 12 accipere pro mulcta uulgo *jargalo* pynzth uult”.

KAPITÁNY. Latin eredetű európai vándorszó. Több nyelv valamelyikéből vehettük át. Szóba jöhet az olasz *capitano*, a német *Kapitan*, esetleg közvetlenül a középkori latin *capitaneus*, de szláv közvetítés is lehetséges. A magyar hadseregben magas beosztást jelölt, viselője rendfokozatban a generális és a hadnagy között foglalt helyet. 1458: „Zabadsag level, hog senky *capitan* se hadnag nepeyt le ne zalloycha soha ez zent eghaz yozagaba”; 1565: „mynden veghbely *kapyttanyok*nak tyztartoknak megh paranchiolyattok”. Származékai: KAPITÁNYSÁG (1585), KAPITÁNYSÁG HÁZ (1597), VICE-GENERÁLIS KAPITÁNYSÁG (1621). Összetételei: EZERES KAPITÁNY (1643), FŐKAPITÁNY (1524), GYALOG KAPITÁNY (1634), ORSZÁG KAPITÁNY (1639), VICEKAPITÁNY (1576).

KARABÉLY. Valószínűleg francia eredetű európai vándorszó. Az olasz (a piemonti *carabina*) vagy a német (*Karabin*) nyelvből vehettük át. A puskában elhelyezett lőpor felrobbantásához Franciaországban a XVII. század első harmadában alakították ki először a kovás gyújtószerkezetet. Az így létrehozott rövid csövű karabélyt a lovasok nyeregben ülve is tudták kezelni. Mivel ezt az új fegyvert Fran-

ciaországban dolgozták ki, ez a kultúrtörténeti kritérium a nyelvészek azon feltételezését igazolja, hogy a szó francia eredetű. 1590: „Hagyok neki két új *karabélyt*”; 1602: „Némelyek tölcseeres *karabélyt* is viseltenek”. Származéka: KARABÉLYOS (1600).

KARD. E fontos fegyver neve iráni jövevényszó, tehát több, mint 2000 éve él nyelvünkben. Kezdetben kétélű fegyvert jelentett, az egyélűt szablyának nevezték. Általános elterjedése után bizonyos méltóságok jelvényéül is szolgált. 1400: *card*; 1513: „Gladios *kard duos*”; 1576: „Ha csak *kardot* kap, vagy csak *kardhoz* futamik is”. Származékai: KARDOCSKA (1604), KARDOL (1572), KARDOLÁS (1572), KARDOS (1583), KARDOSKODIK (1632), KARDOSKODÁS (1573), KARDOSSÁG (1604). Összetételei: KARDCSINALÓ, KARDVERŐ (1585), KARDHORDOZÓ (1604), KARDVERŐ HÁMOR (1632).

KARTÁCS. A *kéregpapír, kartács*töltést tartalmazó *kéregpapír-hüvely* jelentésű olasz *cartaccia, cartoccio* átvétele. Külföldről jött patantyúsok honosították meg hazánkban. Galgócon, ahol 1622-ben még nyilván nem ismerték e szót, így írták körül ezt a lövedéket: „Cserepedenyben taraszokban valo vasszerszám kit kilőnek”. 1635: „Ágyúban valo *kartács* egy kis tonnácskával”.

KATONA. Ismeretlen eredetű szó; esetleges összefüggése a balkáni nyelvekben szereplő *tábor, poggyász, sátor* jelentésű megfelelőivel nincs tisztázva. A szó Kertész Manó szerint eredetileg *őrző, testőrző* jelentésű volt, Horger Antal szerint viszont *tábor*, s a táborba vonuló lovag kísérőjét így nevezték: *katona-szolga, katona-legény*. Az összetétel a gyakori használat következtében megrövidült, csak az előtagja maradt meg, amelyhez azonban továbbra is ugyanaz a jelentés fűződött. A szó első előfordulásaival 1386 óta személynevekben találkozhatunk, majd 1520: „Nolc feyedelm oerdoeg *katonayokkal* egetembe”; 1540: „Oh aj nekem nevem bujdosó *katona*”. Származéka: KATONÁS (1620). Összetételei: KATONAINAS (1585), KATONAKENGYEL (1635), KATONANYEREG (1635), KATONASEREG (1585).

KELEVÉZ. A *dárda, lándzsa* jelentésű szó eredete ismeretlen. A litván, szanszkrit és más indoeurópai szavakkal való esetleges összefüggése nincs kellően bizonyítva. Az egyetlen olyan lándzsanév, amelyet a magyarok már a honfoglalás előtt használtak. A szó a nép nyelvében *dióverő pózna, jelzőrúd* jelentésben is szerepel. 1395: *kereuel*; 1400: *kereuez*; 1610: „Mert *kelevez* tódult reá nehéz”.

KÉM. Bizonytalan eredetű szó. Lehetséges, hogy elvonás a *kémel* igéből, amelynek finnugor származtatása figyelembe vehető. Az ellenség felderítésére kiküldött kémek a hadviselésben igen fontos szerepet tölthettek, s töltenek be ma is. 1400: *kem*; 1450: „Eleibe kelene az Assiriosocnac *kemec*”; 1554: „Sábán vajda szólla: sok ide'e vagyon *Kimöm* hogy énnem az Lévában vagyon”. Származékai: KÉMEL (1520), MEGKÉMEL (1519), KÉMLŐ (1395), KÉMSÉG (1576).

KÉSZÜLŐ. A *felkészülésre szolgáló jel* jelentésű szó az ismeretlen eredetű *kész*, illetve *készül* származéka. 1576: „Minden rott mesternek jelen kell lenni az úton s mind mikor *készülőt* fújnak”; 1608: „Mikor indulnioc kell, *keszueloet* kell fúni”.

KÉTÉLŰ. A latin *bipennis* pontos fordítása, tükörszava. Sújtásra, vágásra szolgáló közelharc fegyver, hadi szekerce. 1395: *kéth e'leu*, *két élű*; 1585: „*két élw*”. Ugyanitt Calepinus szótárában szerepel a **KÉTÉLŰ FEGYVERHORDOZÓ** összetétele is.

KETEPUTA. Az *ostromgép* jelentésű olasz *catapulta* módosított átvétele. Magyarországon a XVI. században a táborig felszerelést, a málhát nevezték így. Ez a jelentése valószínűleg onnan ered, hogy az ostromgépet összes felszerelésével, tartozékaival szállították, s ez a név rajtamaradt az ostromgép nélküli felszerelésen is. 1575: „El hadta a tábort, minden *keteputával*”; 1618: „Az utonjaro ember, az ki soc *keteputával* terheli magát”.

KOPJA. Szláv jövevényszó, a *kapál* jelentésű *kořati* tövéből való. Nehéz szűrő, öklelő fegyver volt, amelyet esetenként zászlóval is elláttak. 1464: „Vnam lanceam wlgo *Kopya*”; 1576: „Kekkw ala penig *kopiakat* viznek”. Összetétele: **KOPJATOK** (1572).

KOSZPERD. Német jövevényszó, a *kard* jelentésű *Kampfschwert* átvétele. A hosszú, egyenes kardot nevezték így. 1604: „Az minémü *kosperdet* avagy spádát”; 1624: „Az egy veresbeli német az *kospergyát* is kivonta, de nem bántott senkit.”

KÖTÉS. Valószínűleg török eredetű szó, a várfal egy részének durva vesszőből font (kötött) erősítését nevezték így. Csak az 1476-ból való Szabács Viadalában találunk rá korabeli adatot: „Jollehet affelwl volt sok *kwtez*”.

KVÁRTÉLY. A *szállás* jelentésű szó a német *Quartier* átvétele. 1610: „Az mely zabbal és szénával az katonának *quartéljéért* tartoznak”. Származéka: **KVÁRTÉLYOZ** (1648).

LANCKENET. A *császári gyalogos katona* jelentésű német *Landsknecht* átvétele. A szó eredeti jelentése *országso'lgá*, ugyanis a német fejedelmek a XV. századtól a zsoldosok helyett egyre inkább saját alattvalóikból, szolgálóikból állították ki csapataikat. 1538: „alabard kywel az *lanch kenezók járnak*”; 1544: „Attam ket *lancknechtnek*”.

LÁNDZSA. Az olasz *lancia* átvétele. Nehéz szűrő fegyver volt, a magyarok már a kalandozások során is használták. 1384: „Clypeum vulgo pays dictum cum *lancha*”; 1416: „*Lancual* oe oldalat megni-tuan”. Származékai: **LÁNDZSÁCSKA** (1585), **LÁNDZSÁS** (1459).

LÁRMA. A *riadó* jelentésű szó végső elemzésben az olasz *fegyverre!* jelentésű *alla!* kifejezésre megy vissza, a német katonai nyelv közvetítésével. A szó a magyar nyelvben körülbelül másfél évszázadon át katonai műszóként élt, és csak ezután alakult ki a *zaj*, *kiabálás* jelentése. 1631: „Ha *lárma* lett, szaladjon kiki azon helyre, hová rendelve lett”; 1636: „minthogy ugyanazon nap a Kál-laiak is *lármat* csináltak volt nekik”.

LES. Ugor eredetű igenévszótó. A lesvetéses taktika a magyarok jól ismert, fontos harcéljárása volt. 1550: „Ezeket *lesben* hatta vala”; 1567: „az *toeby asz lesboel ky wtoeth*”.

LOVAG, LOVAS. Az ugor eredetű *ló* szó származékai. Nyelvünkben eredetileg csak a *lovas* alak élt, de gyakran emlegették együtt a *gyalog*-gal, amely *gyalogos katonát* jelentett. Így befolyásolta az alakat, amelyből *lovag* lett. De vissza is hatott, mert a *lovas* mintájára kialakult a *gyalogos* szavunk. 1171: „Tria predia Bala Cophus *Luos*”; 1247: „Servientes in equo proprio, qui wlgo *Luosiobago* (lovasjobbágy) dicuntur”; 1416: „El erede oe es menden sereg *louagoekal* es a loeuoeckel”. Származékai: LOVAGOS (1506), LOVASSÁG (1630). Összetételei: LOVASHAD (1606), LOVASLEGÉNY (1245), LOVASSEREG (1585), LOVAGTÁSKA (1585).

LŐ. Finnugor eredetű szó. Őseink kezdetben az íjjal lőttek, majd a tűzfegyverek elterjedésével ez a szó ment át az új eszközzel végzett hasonló műveletre is. 1529: „hozza *lwewe* egy egy nyllawal”; 1554: „Éjjel nappal *lőnni* basa siet vala”. Származékai: LŐTET (1574), LŐVÉS (1515), LŐVŐ (1208), LŐVŐHELY (1538), ÍVES LŐVŐ (1538), MESTERLŐVŐ (1538), LŐVŐSZERSZÁM (1605), LŐVÖLDÖZ (1508), BELŐVÖLDÖZ (1594), MEGLŐVÖLDÖZ (1516), LŐVÖLDÖZÉS (1538), LŐVÖLDÖZŐ (1626), LŐVÖLDÖZTET (1575).

MARTALÓC. A keresztény végházi zsoldos, török szolgálatban jelentésű oszmán-török *martolos* szó átvétele, esetleg déli szláv közvetítéssel. Háromféle *martalóc* nevű gyalogságot ismertek: a gazdátlan (szabad) *martalócokat*, a királyi vagy zsoldos és a török *martalócokat*. Ez utóbbiak voltak a török végházakban szolgáló, különböző nemzetiségű zsoldosok. 1494: „Duobus *Marthalowch* de Jaycza dedi”; 1554: „Beslia, *martalócz*, jancsár nagy sok jeve”.

MATH. A *buzogány* jelentésű szó Tagányi szerint (Századok 27:308) a francia *massue*, *mace* átvétele. A szó nem terjedhetett el széles körben, mert csupán a Besztercei és a Schlägli Szójegyzék őrizte meg ebben az alakban: *math*, *moch*.

MELLVAS. A finnugor eredetű *mell* és *vas* szavak összetétele. A középkori páncélos fegyverzetű vitézek felszerelésének fontos részét jelentette a mellett védő fémlemez, melyet a fémmegmunkálás tökéletesedésével egyre inkább a test formáihoz igazítottak. A Besztercei és a Schlägli Szójegyzékben fordul elő először *vas mel* alakban, majd a későbbi szótárainkban: *meli vas* (1533), *mely vas* (1585), *mellyvas* (1604). Származéka: MELLVASAS (1604).

MORDÁLY. Eredeti jelentése *gyilkos*, valószínűleg az ugyanilyen jelentésű német *mordaere* átvétele. Kezdetben *mordály-puska* (= gyilkos puska) összetételben használták, majd elvonás útján az előtag vette fel ugyanezt az értelmet. Mai jelentése *elavult*, *alaktalan nagy puska*. 1211: „ioubagiones Feled Fita Hyzy *Mordal*”; 1528: „Ares sicas vulgo *mordaly* cum argento deaurates”; 1551: „Az oe fegyuerec *mordaly* fegyuer”. Összetételei: MORDÁLYHEGYESTŐR (1604), MORDÁLYPUSKA (1592).

MOZSÁR. A rövid csövű, nagy űrméretű, főleg várostromra használt lövegtípus neve a szlovénből (*mozar*) került a magyar nyelvbe, amely csakúgy, mint a német *Mörser*, a francia *mortier*, az angol *mortar* és a szláv *maziar* a latin *mortarium*-ra vezethető vissza. A szlovákoknak és a kárpát-ukránoknak viszont a magyarok adták át a szót. Első írásos emlékünktől a mozsárról a velikai vár leltárából (1491) való: „*Mosar cuprei III*”; 1550: „Ket *mosar* egik eregh masik *kychyn*”; 1551: „Öreg réz mozsár”. Származéka: MOZSÁROCSKA (1604). Összetétele: MOZSÁRPATTANTYÚ (1489).

MUSKÉTA. A puska tökéletesített változatát jelentő német *Muskete* átvétele. A fegyverek tökéletesedését a Nyugat-Európában végbenő gyors ipari fejlődés tette lehetővé. A kanócos muskétánál az elsütés már billentyűvel történt. 1605: „*Muskoty*r puskak”; 1621: „Tizenegy kézi puskák, avagy *muskétok*”. Származéka: MUSKATÉROS (1632).

MUSTRA. A *szemle, vizsgálat* jelentésű szó valószínűleg az olasz *mostra* átvétele. 1897-ben került elő Varsóban két vaskos kötet, egykorú, eredeti mustráló könyv, amely Báthory István magyar hadseregének teljes névsorát tartalmazza. A könyvekben 1576-tól 1582-ig a kapitányok, hadnagyok, tizedesek és közkatonák neve mellett szerepel a zsoldjuk is. 1576: „Minden hadnagyok *mustra* nélkül is mondják meg, ha valami híja vagyon az seregnek”; 1584: „legien jelen ott az *Mustran*”; 1585: „*Mustra* meg zamlalas”. Származékai: MISTRÁL (1595), MEGMISTRÁL (1554), MISTRÁLÁS (1618). Összetételei: MISTRÁLÓHELY (1585), MISTRÁLÓMESTER (1565).

NASZÁD. A 30—50 emberet szállító hadihajó neve szláv jövevény-szó. Ez a hajófajta fontos szerepet töltött be a folyómenti várak, erősségek megvívásában, a vízi ütközetekben. A naszádosok nagyobb része déli szlávokból állt. 1542: „*Naszadra* való fewdwl”; 1554: „Egynéhány *nászagy* Tiszán feljött vala”; 1562: „Az therekek ream jivenek *naszadokkal* es az hayokat mynd el wyuek”. Származéka: NASZÁDOS (1522).

NO HOZZÁ! A kevés, írásban megőrzött csatakiáltás közül ezzel Tinódi Cronicájában találkozhatunk: „*No hozzá! No hozzá!* hajdúk mondják vala”.

NYELV. A finnugor eredetű szó jelentése a hadi életben egy teljesen új fogalomra ment át. A *nyelv* szóval a katonák olyan foglyot jelölnek, akit (többnyire a felderítők) azért szereznek az ellenség soraiból, hogy kivallatva őt, megismerjék az ellenség helyzetét, szándékait. Olyan névátvitel történt tehát, amikor — fogalmi kapcsolat alapján — egy testrészt nevét új fogalom megnevezésére használták fel. Érdekes azonban, hogy a *nyelvet fogni* kifejezés török eredetű. Az oszmán-török *dil almaq* szó szerkezet jelentése *nyelvet venni, fogni*. A *dil* (nyelv) hadi műszóként ilyen jelentést vett fel: *elfogott ellenség, hadifogoly, aki önként vagy erőszakkal híradással szolgál a saját táboráról*. A szónak ez a jelentése valamennyi török nyelvben, sőt a türk rovásos feliratokban is megtalálható. Mindez arra mutat, hogy

ázsiai vándortükör-kifejezéssel (pontos fordításban történt átvétellel) van dolgunk. 1530: „my hwzeneoth lowon walo nepwenket kweltek wolph ala, hogy *nelweth fogyanak*, de senky ky nem jwett (a várbeli törökök közül)”; 1554: „Ott egy keves várván egy *nyelvet* hozának, kitől bizonynyal igaz hírt tudának”.

NYÍL. Az íjból kilőtt hegyes vessző neve finnugor eredetű. 1395: *nyl*; egy személynév 1399-ből: Blasium *Nyl* dictum; 1476: „Sok *nylakwal swt* zamtalan fokwal”. Származékai: NYILAS (1343), NYILAS EMBER (1596), MEGNYILAZ (1524). Összetételei: NYÍLFARAGÓ (1349), NYÍLGYÁRTÓ (1404), NYÍLHORDOZÓ (1585), FÉKES NYÍL (1395), KÉTÁGÚ NYÍL (1538), LÖVŐNYÍL (1582), SZÁMSZERÍJ-NYÍL (1585), SZEGESNYÍL (1585), SZIGONYOSNYÍL (1604).

ORRJEGY. A sisak csúcsához erősített vászonlepedő neve, amelyet kezdetben a keresztes hadak vitézei használtak védelmül a forró keleti nap heve ellen. Mivel pedig viselőjét annál vitézebb embernek tartották, minél piszkosabb lett a kendő, s minél inkább elrongyolódott a csatákban, annál inkább a vitézség jelképe lett. Rongyait a jobb ízlés később festői foszlányokká változtatta, s azontúl rendeltetése az lett, hogy az illető vitéz címerének színeit viselje. Ez tehát az orrjegy, azaz a sisak orrára erősített ruhadarab, amely egy-egy család színeivel kifestve, például a tornákon, csakugyan sokszor egyetlen ismertető *jegyéül* szolgált talpig vasba öltözött lovagjának. Szavunkat csak a Besztercei és a Schlägli Szójegyzék őrizte meg: *or yeg*, *orjeg*.

ORRVAS. A sisak elülső részén levő, az orrot védő fémlemez. Az arabok sisakján például az orrvédő le- és föltolható rudacskákból állt. 1572: „Az egyk sysaknak az pofayaba *orh uasaban* az nyak uasaban”; 1599: „sysak ezewst aranjas tol fokawal es *orwasawal*”.

OSTROM. A *roham*, *ostrom* jelentésű német *Sturm* átvétele. A szó kezdetben a várívásnak csupán az utolsó mozzanatát, a falakra történő felhatolást jelentette, amit ma rohamnak nevezünk. Nyelvünkbe a XV. század második felében került, és sokáig csak hadi műszóként élt. 1464: „prompta erant omnia paramenta ad *sturmani*, ut hodie mane *sturma* fieret”; 1541: *ustrom*; 1554: „Tőnek *ostromokat* az némöt táborra”. Származékai: OSTROMLÁS (1476), OSTROMLAT (1559), OSTROMLÓ (1585), OSTROMOL (1476), MEGOSTROMOL (1526).

ÖR. Ismeretlen eredetű szó. Juhász Jenő (Magyar Nyelv 44:136) azonosnak tartja az *öröl* jelentésű *ör* igével. Hiszen — mint állítja — nemcsak a malomkő forog, amikor *örünk*, azaz *örlünk*, hanem az *ör*-nek is „körös mozgást, forgást kell végeznie”. Szerinte az *ör* főnévünk igéből vált névszóvá. 1093: *Ewrii*; 1251: „Ibi tenet metam cum *Eur*”; 1496: „Possessionibus Jobagy Alsoewr Felseeur”; 1631: „Senki magáért mást *ört* ne állítson”. Származékai: ÓRÁLLÁS, ÓRÁLLÓ HELY (1585), ÓRIZ, ÓRT ÁLL (1416), ÓRIZET (1516), ÓRÍZŐ, ÓRT ÁLLÓ (1416), ÓRSÉG (1631). Összetételei: ÓRNAGY (1275), ÓRNAGY-SÁG (1497), VÁRÓRSÉG (1550).

PAJZS. Olasz eredetű európai vándorszó. A magyar nyelvben valószínűleg a *páviai pajzs* jelentésű olasz *paves(e)* átvétele. A szlovén, a vend és a lengyel nyelvbe viszont a magyarból került át. Fontos védelmi fegyver volt, az alkarra erősítve a nyilazás, az ellenség szúró, vágó fegyverei elleni védekezésül szolgált. 1384: „Pancerium, pileum ferreum, clypeum vulgo *pays* dictum cum lancha”; 1554: „Csak Istenben vitézök bizjatok, mert ü lészen fegyveretök, *paizstok*”; 1632: „Azon kasamatában festett *paisok* no. 97”. Származékai: PAJZSOCSKA (1585), PAJZSOS (1409), PAJZSOZ (1585). Összetételei: PAJZSGYÁRTÓ (1476), PAJZSHORDOZÓ (1585), PAJZSSZÍJ (1585), BŐRPAJZS (1538), CSÚCSOSPAJZS (1584), FÉLKÉZPAJZS (1585), GYALOGPAJZS (1587), HOSSZÚPAJZS (1643), KERÉKPAJZS (1585), KERÉKDEDPAJZS (1585), RÖVIDPAJZS (1538), TARPÁJZS (1490), TATÁRPAJZS (1585).

PALÁNK. Az azonos jelentésű német *Plank(e)* átvétele. A város- és várvédelem fontos része volt. Tanulva a súlyos kudarcokból, főképp a tatárjárás után kezdték a megerősített helyeket palánkokkal körülvenni. 1425: „Cum toto vallo wlgo *plank* appellato”; 1540: „Vrasnac vala tapasztott *palánkia*”; 1576: „Egi *palankot* castelt megis vötenek”. Származéka: PALÁNKOS (1575). Összetétele: PALÁNKKARÓ (1604).

PALLOS. Ismeretlen eredetű szó. A többszláv és török nyelvben megtalálható hasonló alakú és jelentésű szó közötti összefüggés még tisztázatlan, azok végső elemzésben a magyarból is származhattak. A pallos széles pengéjű, nehéz, kétélű egyenes kard és hóhérbárd volt, amelyet inkább vágásra (esetenként kivégzésre), mint szúrásra használtak. 1581: „Egy eoregh *pallos* araniazoth czapa az hwwele”; 1592: „Soc *pallossal* handsárockal bouesec”; 1643: „ky rántuán *Pallossat*, keminyen meghuagdalta”.

PÁNCÉL. A német *panzer*, *panzier* átvétele, ez pedig a francia nyelvből származik. A szó a katonai terminológiában annyit jelentett, mint a *nehéz fegyverzetű lovas katona fémből készített védő öltözete*. Az ezzel, valamint a sisakkal felszerelt katonát nevezték *páncélosnak*. Magyarországon a XII. század elején egyre nagyobb jelentőségre tett szert a nehéz fegyverzetű lovasság. Kálmán I. törvényének 40. cikke kötelezte a nagybirtokosokat, hogy bizonyos jövedelem alapján páncélosokat állítsanak a király seregébe. 1354: „Johannem dictum *Pancel*”; 1569: „Wagyon Zelay Janosnak az porkolabnak egy *panchela*”; 1585: „Az *pánczelt* reám veszem”. Származékai: PÁNCÉLOCSKA (1585), PÁNCÉLOS (1355), FÖLPÁNCÉLOZ (1574). Összetételei: PÁNCÉLGYÁRTÓ (1601), PÁNCÉLING (1604), PÁNCÉLKESZTYŰ (1548), PÁNCÉLRUHA (1585), PÁNCÉLUJJ (1566), PÁNCÉLZSÁK (1548).

PARANCS. Elvonás a *parancsol* igéből, amelyet valamelyik szláv nyelvből vettünk át. 1585: „Parantsolat, *parants*”; 1604: *Parancz*. Származékai: PARANCSOL (1416), MEGPARANCSOL (1516), PARANCSOLÁS (1524), PARANCSOLÓ (1585).

PATTANTYÚ. Magyar nyelvi fejlemény (belső keletkezésű szó), a *pattan*, *pattant* hangutánzó ige származéka, a *pattantó* alakvátozata.

A tüzérségi fegyverek egy csoportjának gyűjtőneve volt. Különböző fajtáit a feladatukra, jellegükre utaló szó és a pattantyú összetételével fejezték ki. A *hírpattantyú* pl. arra szolgált, hogy az ellenség közeledtekor a csapatokat, a várórséget riasszák vele. 1400: *Pathante*; 1476: „Kwrnywl *pattantywkwal* falt bontathny”; 1520: „Salakos, *pathanthw* Taraczkh”. Származékai: PATTANTYÚS (1469), PATTANTYÚSMESTER (1538). Összetételei: PATTANTYÚMÉRTEK (1490), PATTANTYÚMÉRTEK-FÜRÖ (1494), PATTANTYÚÖNTŐ (1533), HÍRPATTANTYÚ (1542), FALTÖRŐ-PATTANTYÚ (1493), KÜRTÖPATTANTYÚ (1535), MOZSÁRPATTANTYÚ (1489), SISKAPATTANTYÚ (1597).

PETÁRDA. Valószínűleg az olasz *petarde* átvétele, amely a császári katonaság közvetítésével honosodott meg a magyar nyelvben. Hazánkban 1598-tól a XVII. század végéig használták olyan várrészek rombolására, amelyekben nem tudtak, vagy a meglepő támadás miatt nem akartak ágyúval részt törni. Tulajdonképpen puszkaporral töltött, vasból, bronzból vagy fából készített robbantó eszköz volt. 1615: „De hallyuk, az oe *petárdgya* mely nagyot pattannyék”; 1650: „A fa ágyúval, kitt *petárdának* hínak”.

PISZTOLY. Valószínűleg a német *Pistol* átvétele, amely a franciából vagy az olaszból származik. E maroklófegyver csak a XVII. században terjedt el. Kezdetben főképp a lovasság alkalmazta: roham előtt egyszerre lőttek vele az ellenségre, majd támadásba lendültek. 1635: „Egy *pisztolt* 4 f. 50 d.”; 1642: „Küldött ajándékot, úgy mint egy pár pulhák *pisztolt* és hat aranyos tányérokat”. Összetétele: PISZTOLY-LÖVÉS (1642).

POLHÁK. A *puska* jelentésű szó vagy a cseh vagy a lengyel nyelvből való. 1607: „Bombarda *Pulhak* dicta Nr. 2”; 1620: „Egy *polhak* agyátul fizessen 72 d.”; 1635: „Egy köz *polhákot* per 5 f.”.

POR. Finnugor eredetű szó, a katonai terminológiában *lőpor* jelentésben használták. 1552: „*Pora* elfogya az Amhát basának”; 1554: „*Porral*, éléssel ő nem sokat érne”; 1557: „*porth* Gyolyobysth kwlgenk”. Összetételei: PORHÁZ (1588), PORSZÁRASZTÓ (1549), PORTÖLTŐ (1588), PORTÖRŐ (1550), PORZSÁK (1553), ÁGYŰPOR (1554), PUSKAPOR (1544), SALÉTROMPOR (1533), SZAKÁLLASPOR (1548).

POROSZLÓ. Szláv jövevényszó. A poroszlok a hadseregben afféle táborig csendőrök, katonai rendőrök voltak, akik ügyeltek a tábor, a vár, a menetet végrehajtó egységek rendjére, őrizték az elitelt katonákat. 1200: „A fluuio Ystoros usque ad castrum *Purozlow*”; 1416: „Megharaguan oe vra, ada oetet a *poroztocnac*”; 1576: „Az *porozslo* mesternek is, kit profosznan hínak, hatalma leszen mindent megfogni mind táborban, mind táboron kívül”.

PRÓFONT. A *mindenféle élelmiszer, katonai élelmezési hivatal* jelentésű szó a német *Proviand*, táj- és katonanyelvi *Profant* átvétele. A XVI. században a császári *Proviandamt*, *Proviandmeister*, *Proviandhaus* fogalmának megjelölésére elegendő magyar szavunk volt (élés-

hivatal, élésmester, élésház), de különösen a katonák gyakrabban éltek az idegen szavak magyaros alakjaival, mint magukkal a tiszta magyar szavakkal. A prófont a XVI. században már általánosan ismert és használt szó volt Magyarországon. Eleinte mindenféle hadi élelmet értettek rajta, ám a németben is már korán a kenyérre korlátozódott a jelentése. 1565: „Az fő borokat mind magának hagyta, és az ő fölsége szükségeire valami hitván borokat vett, és azt adta be *prófontra*”; 1581: „az kanisai *profunthoz* nagy haszonra lett volna”; 1604: *profont*. Összetételei: PRÓFONTHÁZ (1616), PRÓFONTKAMRA (1643), PRÓFONTMESTER (1577).

PUSKA. Valószínűleg szláv jövevényszó, bár közvetlenül a németből is származhat. Tulajdonképpen megfelel a mai irodalmi német *Büchse* szónak, amelynek korábbi *Buchsa* alakja került a szlovén és a horvát nyelvbe. Ott *puska* alakot öltött, s innen juthatott hozzánk. A német *Büchse* eredeti jelentése: *szelence, tok*. Mivel a tűzfegyver legfontosabb része éppen az a tok volt, amely az elsütendő port tartalmazta, ezért a német *Büchse* és a szlovén *puska* csakhamar az egész fegyver nevévé vált. 1544: „Üöttem az *puskakhöz* eg motring kanotot”; 1554: „Mert taraszok, *puskák*ból sok golyóbist szorának”; 1631: „Ha egyik vagy másik, kivonulásra vagy őrségen úgy jelenik meg, hogy *puskáját* és fegyverét az ellenség ellen nem használhatná, ezért testén fenyítendő”. Származéka: PUSKÁS (1509). Összetételei: PUSKAAGY (1605), PUSKAGOLYÓBIS (1566), PUSKAGYÁRTÓ (1571), PUSKAKULCS (1592), PUSKAPALACK (1604), PUSKATISZTÍTÁS (1635), PUSKATISZTÍTÓVAS (1597), PUSKATOK (1492), ACELOSPUSKA (1577), APRÓPUSKA (1553), FÉLKÉZPUSKA (1616), GYALOGPUSKA (1585), JANCSÁRPUSKA (1605), KÉZIPUSKA (1539), MAGYARPUSKA (1577), MORDÁLYPUSKA (1554), NÉMETPUSKA (1597), ÖREGPUSKA (1643), POLHÁKPUSKA (1635), RÉZPUSKA (1542), RÖVIDPUSKA (1597), STUCCOSPUSKA (1604), TAPLOSPUSKA (1546), TESSÉNYIPUSKA (1643).

PUZDRA. Szláv jövevényszó. Mivel a szó kezdetől fogva csak *tegezt* jelentett, ilyen jelentése pedig csak a szlovákban van, nyilván csak innen származhat. Az íjas katonák felszereléséhez tartozott: bőrből készült tok volt, amelyben az íjat, illetve a számszeríjat hordták, illetve védték húrját a nedvességtől. 1395: *puzdra*; 1400: *puzdora*; 1522: „Ym bynesek zereztek we nylakoth *puzdorayokba*”.

RAPÉLY. A *hosszú, egyenes kard* jelentésű szó a francia *rapiere* átvétele. Zrínyi koráig nyelvemlékeinkben egyedül Tinódinál fordul elő. 1554: „Legottan *rapélllyal* ötet általverék, Mordál *puskák*ból es ötet általlövék”.

RIADÁS. A *lárma, riadó* jelentésű szó valószínűleg a hangutánzó eredetű *rí* igéből származik. A XV—XVII. század katonai nyelvében egyenértékű volt a *riadó* jelentésű *lárma* szóval, sőt a nyelvemlékek tanúsága szerint jobban el volt terjedve. 1517: „Halván az mustrara szelletoe trombita es dob *revadást*”; 1634: „Hogyha pedig ellenség ta-

lálna táborunknak valamelyik részére vagy nappal vagy éjszaka útni s az miá *riadást* hallanak, senki meg ne futamodjék”.

ROTTMESTER. A német *Rottmeister* átvétele. A *csapatmester*, *felügyelő* jelentésű szó a szolgálatvezetőhöz hasonló beosztást jelölt. Báthory István hadi rendtartásában kétszer is előfordul: „Hogy penig az úton való rend inkább megtartassék, minden seregből két *rott mesterre* kell ez gondot bízni”, „Minden *rott mesternek* jelen kell lenni az úton s mind mikor készülőt fúnak”.

SÁNC. A német *Schanz(e)* átvétele. Rendelgetése a várak, városok védőművének megerősítése, a fegyvereket kezelők megvédése az ellenség nyilaitól, lövedékeitől. A sánc építése vesszőből font kerítés közé szórt földdel, homokkal töltött hordókkal, kasokkal történt. 1551: „*Sántzot* vetténc a város ellen mind a párkánig”; 1554: „Csudaképpen siet némötök *sáncára*”; 1632: „*Sáncban* kihányó szeges csöves lud vagon no. 20”. Származéka: SÁNCOL (1585). Összetétele: TÁBOR-SÁNC (1585).

SARC. A *kivetett adó* jelentésű német *Schatz* átvétele. A szó a katonai terminológiában emellett az elfogott személyekért járó (vagy kért) váltságdíjat és zsákmányt is jelentette. 1594: „Derechkeiek *sacczok* 105 fl.”; 1619: „Bantas nelkuel es *satz* nelkuel el bocсата”; 1630: „Annyi *sartzért* bocsatyák el fogságából, az mennyi aranyat oe maga nyomot”. Származékai: SARCOL (1575), MEGSARCOL (1572), SARCOLÁS (1550).

SARKANTYÚ. Az ismeretlen eredetű *serken* ige melléknévi igeneve. Eredetileg *serkentő*, *serkentyű* szóval jelölték azt az eszközt, amellyel a lovat szaporább járásra serkentették. A sarkantyút a görögök és a rómaiak még nem ismerték. Első nyomaival csak a középkorban találkozunk, használata a lovagi tornákon kezdett általánossá válni. Legjobban Magyarországon terjedt el, mivel a nemesek öltözékének elválaszthatatlan részévé vált. 1516: „Ky en velem eezyk kynyerth, fel emely en ellenem hew *sorkantyyath*”; 1599: „Hossz ezöst aranyas *sarkantyó*”. Származéka: SARKANTYÚS (1475). Összetételei: SARKANTYÚGYÁRTÓ (1533), SARKANTYÚSZÍJ (1545).

SEREG. Honfoglalás előtti török jövevényszó. 1395: *sereg*; 1400: had auag *sereg*; 1526: „Hét *sereget* nagyot szerzének”; 1576: „Az úton minden *sereg*, az mint elrendeltetett, az ű rendiben járjon”. Származékai: SEREGECSKE (1585), KISEREGEL (1516), MEGSEREGEL (1574). Összetételei: SEREGET GYŪJT (1585), SEREGSZÁRNY (1538), ÁLLÓSEREG (1554), CSOPORTSEREG (1630), DERÉKSEREG (1554), ELŐLJÁRÓ SEREG (1643), GYALOGSEREG (1585), HAJÓSEREG (1643), KATONASEREG (1585), LOVASSEREG (1541), LOVAGOSSEREG (1533), NYARGALÓSEREG (1628), OLTALMAZÓ SEREG (1585), RENDELT SEREG (1585), UTOLSÓ SEREG (1643).

SEREGBONTÓ. A török eredetű *sereg* főnév és az ismeretlen eredetű *bont* ige melléknévi igenevének összetétele. Funkciót meghatározó szóalkotás, amely a mondatragok gyakori egymás melletti előfor-

dulása következtében, a mondattagok tapadása útján keletkezett: sereget bontó ágyú > sereget bontó > seregbontó. A több csőből álló lövő alkalmatosság ugyanis az ellenséges támadó sereg zárt harcrendjének megbontására szolgált. 1498: *seregbontho*; 1502: „Bombardis barbatis wlgo Zakalos et *Seregbontho*”; Magyaróvár leltárából (1621): „Nyolcvankét *seregbontó*, csévék, ágy nélkül valók”; 1632: „Ezen bástyán három *seregbontó* no. 3”.

SISAK. Szláv vagy török jövevényszó. Amennyiben a törökből került a magyarba, akkor a szláv nyelveknek mi adtuk át. A páncélos lovagok felszerelésének e fontos, fejevődő része rendszerint fémből készült, sokszor díszes kivitelben. Az egyik adatunk azonban azt mutatja, hogy a nomád népekhez hasonlóan, más anyagból (pl. bőrből) is készíthették. 1400: *sisak*; 1405: „Quandam Cassidem wlgo *Sysak* dictam”; 1616: „io lovakat fogadny kicnek fegiuerderkoc, pancernyok, *sisakok*, kopiaiok legien”. Származékai: SISAKOCSKA (1604), SISA-KOS (1585). Összetétele: BÖRSISAK (1585).

SISKĀ. Az egyik középkori ágyúfajta neve. Valószínűleg szláv eredetű tüzérségi tájszó, amellyel egyes vidékeken az apró, könnyű, kicsi ágyúkat nevezték. 1542: „Ibidem szerdahely *syska*”; 1552: „Tharazk. *Syska*. Mozar pattanthyw”; 1594: „Restal *siska* agiastul No 1”. Összetétele SISKAPATTANTYÚ (1597).

STRÁZSA. Az *őrség* jelentésű szó a XVI. század közepén jelenik meg nyelvemlékeinkben. Valószínűleg a törökök elleni közös szerb-magyar harcok során a déli szlávból került át nyelvünkbe. 1572: „Az *istrása* táborból kinyomtata, immár a nap hogy feltamadott vala”; 1607: „Az *strázsán* valaki vétket teszen, fejével érje meg”; 1609: „Ez hidegben az *istrázsat* sem álhatunk mezítelen és éhel, éjjelre a kinek vagon felesége ködmenét is reá veszi és úgy állja az *istrázsát*”. Származéka: STRÁZSÁS (1554). Összetételei: STRÁZSAÁLLÁS (1585), STRÁZSAÁLLÓ (1573), STRÁZSÁT ÁLL (1585), STRÁZSAMESTER (1607), FŐSTRÁZSAMESTER (1634), ÓRÁLLÓ STRÁZSA (1643).

SZABLYA. Bizonytalan eredetű: lehet szláv jövevényszó, de a magyar eredete sem kizárt. Amennyiben nem magyar eredetű, akkor valószínűleg honfoglalás előtti orosz szó, bár kevésbé hihető, hogy a magyarság ez ősi fegyverének nevét idegenből vette volna át. E görbe kard főleg a lovasság fegyvere volt. 1487: „Vnam frameam wlgo *zablya*”; 1554: „Mert fél óra múlva büntetik *szablyával*”; 1576: „azt hogi ery volt rea rohannak kit *zablara* hannak”. Származékai: SZABLYÁCSKA (1604), SZABLYÁS (1516). Összetételei: SZABLYABÓDA (1585), SZABLYAHÜVELY (1635), SZABLYAPÉNZ (1577), SZABLYA-SZÍJ (1529), FRINGIA SZABLYA (1585), PORTAI SZABLYA (1535).

SZÁGULDÓ. A *gyorsan mozgó kis csapat* jelentésű szó ismeretlen eredetű. Mai műszóval előőrsnek vagy rohamosztagnak nevezhetnénk. Reá vonatkozik Bölcs Leo Taktika XVIII. fejj. 71. §-a: „Kétoldalt számossabbakat helyezz, s a legjavát. Ezek mögött elegendő az úgynevezett védő vagy segédlovasság. A *száguldozókat* vagy előcsatárokat há-

rom vagy négy nyíllövésnél továbbra ne bocsásd az üldözésben a védőktől, s ne engedd utánok száguldozni”. 1545: „Lest vetöttek az palank ala *zaguldoth* bociattanak”; 1554: „Az puszta Somlyónál megszálla, onnat *száguldót* vég Temesvár alá bocsátá”; 1574: „Tata alól *száguldót* bocsátának”.

SZAKÁLLAS. Török jövevényszó a vándorlások korából. E középkori fegyver nevét hasonlósági jelentés alapján, a *szakáll* jelentésű latin *barbatus* fordításából kapta. A fegyver csövének végén ugyanis szakállra emlékeztető vashorog volt, amelyet a lőrések külső falába akasztottak, hogy a lőpor hátralökő erejét ezzel valamelyest csökkenték. A *szakállas* (későbbi nevén *várpuska*, *sáncpuska*) átmenetet jelentett az ágyú és a kézi lőfegyverek között. Elsősorban várvédő fegyverként alkalmazták olyan helyeken, ahová az ágyúkat nem tudták felvinni (tornyok, ablakok, lőrések). 1469: „Duas hoffniczas duas Bombardas seu Tharaskones viginti duas prixides maiores Barbatas wlgariter *Zakalos* appellatas”; 1476: „Mert mondhatatlan *zakalosokwal*”; Brinye vár leltárából (1489): „Item prixides vulgo *sakalus* XI”; ugyancsak megtaláljuk e fegyvert a velikai vár (1491), Körmend (1539), Magyaróvár (1621) és a fogarasi vár leltárában (1632). Összetételei: SZAKÁLLASGOLYÓBIS (1493), SZAKÁLLASPOR (1548), SZAKÁLLAS-TISZTÍTÓ (1490), SZAKÁLLASTISZTÍTÓ-PÁLCA (1566), SZAKÁLLASTÖLTŐ (1533), SZAKÁLLASTÖLTŐ-PALACK (1553), FELSZAKÁLLAS (1553).

SZÁLLÁS. A bizonytalan, talán finnugor eredetű *száll* ige származéka. A katonai nyelvben egyenértékű a *tábor* szóval, de építménynek és tartózkodási helynek is csak ideiglenes jellegű. A *szállásosztó* összetétel szép magyar szóalkotás, sokkal helyesebb, mint a *Quartiermacher* szolgai fordításán alapuló és még ma is használatos *szálláscsináló*. A szállást ugyanis nem az e célból kiküldött katonák csinálják, hanem a meglévő férőhelyeket osztják el. 1416: „Nezied ma az assiriosoknac *zallasit* (castra Assyriorum)”; 1539: „Meg kesertec Moyseseth az *zallasba* (in castris)”; 1540: „Egőr *szállása* előtt Dobó István egy inasát Vas Miklóst felbocsátván”. Összetétele: SZÁLLÁSOSZTÓ (1529).

SZÁMSZERÍJ. Szláv jövevényszó; az *önműködő fegyver, állatfogó tör* jelentésű *samostrelo* átvétele. A szó a magyar nyelvben népetimológiával úgy alakult, mintha a *szám*, *szer* és az *íj* összetétele volna. Valójában a szláv nyelvekben kialakult összetétel: az *önmaga* jelentésű *samo* és a *lövő* jelentésű *strelo* szavakból, tehát eredeti jelentése *önlövő*. Ez a fegyver ugyanis kezdetben a vadállatok elejtésére szolgáló, rendszeren két fa között felállított vadászakézség volt, kifeszített húrral és nyíllal, amely a húr érintésekor az állat testébe fúródott. A magyar szó már nem az eredeti *állattör* jelentésben (bár ez a készség a magyarban is ismeretes volt), hanem a fegyver jelentésében jött át. Magyarországon a XIII. században jelent meg. A tatárok ellen Fehérvárt olasz, Esztergomot spanyol számszerijasok védték. Még a kuruc korban, az ágyú tökéletesedése után is ismert hazánkban, mint olyan fegyver, amely túlélte korát. 1395: *zamoserig*, *számszerigy*; 1407: „Tres

arcos vulgo zamscirig vocatas"; 1538: „Zamseryg auagy yu tekeruenj”; 1590: „Atzélból czinált számszerigy”. Származéka: SZÁMSZERÍJAS (1575). Összetételei: SZÁMSZERÍJ CSINÁLO (1585), SZÁMSZERÍJ GYÁRTÓ (1604), SZÁMSZERÍJTARTÓ HELY (1585), SZÁMSZERÍJ TEKERŐ (1566).

SZÁZAD. A finnugor eredetű száz számnév származéka. A száz főnyi csapat jelentés a katonai nyelvben a századik sorszámnévből alakult: az egység létszáma ugyanis a századik katonával zárult. A száz-nagy rendfokozat a hadnagy szóval pontosan azonos összetétel: a század első embere, parancsnoka. 1538: század; 1604: század; 1620: „A zászlócskák végett minden század további 6 tallér zsoldot kapjon.” Származékai: SZÁZADOS (1516), SZÁZADOSSÁG (1585). Összetételei: SZÁZADALJA (1585), SZÁZNAGY (1295), VICESZÁZADOS (1585).

TÁBOR. Honfoglalás előtti török jövevényszó. Ma a *tabur* szó a különféle török jellegű nyelvekben *öv*, *kerítés*, *szekérvár*, *megegerősített hely*, *csapat*, *csatarend* jelentésű, de a régi törökben azt is jelentette: *lánccal összefűzött szekerekből álló, négyoldalú vár alakjával bíró erősség*. 1490: „Sagitte balistrarum pulcre xj sagitte batistarum thabor cum vasculis xv”; 1516: „Fel hantak az ydeghoeneknek hwe taborokat”; 1576: „Senki semmiféle élést az táboron kívül ne vigyen”. Származékai: TÁBORBELI (1585), TÁBORI (1585). Összetételei: TÁBORASZTAL (1576), TÁBORMESTER (1634), TÁBORSÁNC (1585), TÁBORT JÁR (1538), DERÉKTÁBOR (1554).

TAKARODÓ. Az ismeretlen eredetű *takar* ige származéka. A katonai nyelvben ma is használatos: az esti nyugovóra térésnek, illetve (kürt) jelének a neve. 1565: „Estueli takarodokor való vigilia”; 1580: „Hogy imár takarodó idő felí volna, szüvitnekeknél felhozták az király fiát”; 1607: „Hogy senki házából ki ne menjen takarodó után jel nélkül”.

TARACK. Német jövevényszó. Végső gyökere a föld jelentésű latin *terracea*, amit alátámaszt az a tény is, hogy a tarackot, használatának első időszakában a földbe süllyesztették, a lövegtalpat beépítették. Nyelvemlékeink több fajtáját említik. Magyarországon a XVI. században terjedt el, de már korábban is ismerték. 1490: „Taraz cuprei”; 1491: „Bambarda I. Taraszka V”; 1525: „Unam bombardam et tres traczka”; 1554: „Jó álgúy és taraszka huszonnégy benn vala”. Összetételei: TARACKAGY (1554), TARACKGOLYÓBIS (1548), TARACKGYÚJTÓ PÁLCA (1566), TARACKTISZTÍTÓ (1490), TARACKTÖLTŐ MÉRTÉK (1588), FEKVŐ TARACK (1605), FÉLTARACK (1490), FORGÓTARACK (1577), SEBESTARACK (1605).

TEGEZ. Ugor eredetű szó, az ugorság valószínűleg valamely iráni nép nyelvéből vette át. A nyilak hordozására szolgáló tegeznek két típusát ismerték. Az egyik a háton hordható, mely a gyalogosan, sítalpon közlekedő, az északi erdős vidék lakóira jellemző tegez-típus. A másik, amelyet a lovas népek használtak, rombusz alakú, s az övre

erősítették. 1395: *thegez*; 1400: *tegez*; 1582: „Imé loevoe nyila bé rakkott *tegzében*”; 1585: *iy tegez*. Származékai: TEGEZBELI (1590), TEGZES (1432). Összetételei: TEGEZGYÁRTÓ (1391), BÓRTEGEZ (1597), TATÁRTEGEZ (1543).

TIZED. A valamelyik árja nyelvből való *tíz* számnév származéka. A szó *tíz főnyi csapat* jelentése a katonai nyelvben a *tizedik* sorszámnevből alakult ki (az egység létszáma a tizedik katonával zárult; vö. *század*). A *tíznagy* szó a *hadnagy* és a *száznagy* szónak pontosan megfelelő összetétel. 1533: *Tizzet*; 1585: „*Tized* alá való osztás, írás rendezés”. Származékai: TIZEDBELI (1585), TIZEDES (1516) Összetételei: TIZEDALJA (1585), TÍZNAGY (1395).

TORBOCSIL. Olasz jövevényszó, a *trabocco*, *trabochillo*, átvétele. A középkor leghíresebb hajítógépe volt, amelyet az olaszok találtak fel a XIII. században. Hatalmas köveket lehetett vele a legnagyobb pontossággal a célba hajítani. A fegyver nevét két régi szójegyzékünk őrizte meg. 1395: *torbothil*, 1400: *torbachin*.

TÖR. A rövid pengéjű, kétélű szűrőfegyver jelentésű szó finnugor eredetű. Az alakjára nézve teljesen megegyező *hurok*, *csapda*, *kelepe* jelentésű szavunk semmiféle rokonságban nincs vele Ez utóbbi a honfoglalás előtt a törökből vettük át. A szűrőfegyver jelentésű *tör* szó származékaként a Besztercei Szójegyzék őrizi a ma már elavult *töröl* (törrel megsűr) igét. 1395: *theur*; 1400: *Twr*; 1416: „Nil nelkuel es *toer* nelkuel vyot istenec oe ertec”; 1538: „Vyteszy fegyuer: kard *thór*”. Származéka: TÖRÖL (1395). Összetételei: HEGYESTÖR (1395), KÉTÉLŰ TÖR (1400), SZÉLESTÖR (1395).

TÜZES. Az ugor eredetű *tűz* szó származéka. A XV—XVII. században a kezdetleges tűzérségi eszközök szükségessé tették, hogy hatásukat a katonák más tűzeszközökkel is kiegészítsék. Közülük néhány: *tűzes csupor*, *tűzes kalács*, *tűzes labda*. Ezeket meggyújtva az ostromlók közé, illetve az ostromlott várba hajították. 1450: „Oe eroesinec paysa *tuezes*, oe hadanac feria y veressechen zekerinec kviteli *tuezesec*”. Összetételei: TÜZES BOT (1605), TÜZES CSUPOR (1605), TÜZES FURKÓ (1568), TÜZES GOLYÓBIS (1508), TÜZES KALÁCS (1533), TÜZES LABDA (1554), TÜZES LÁMPÁS (1605), TÜZES LÁNDZSA (1520), TÜZES NYÍL (1538), TÜZES SULYOM (1605), TÜZES SZERSZÁM (1576).

UTOLJÁRÓ. Az ismeretlen eredetű *utol* és *jár* szavak összetételének származéka. A mozgásban levő egységek harcrendjében fontos szerepet töltött be: a hátulról jövő váratlan támadás ellen védte a derékhadat. 1554: „Zászló elesését magyarok megláták, *utoljáró* huszárok megfutamának”; 1596: „De mihelyen az Jugurta láta, hogy az Metellus *vtol iaro* nepe az ue sereget el haladta volna”; 1608: „Az ti ellenségteknek az oe *utól járótokat* vágjátoc”.

VÁR. Iráni eredetű szó. Hazánkban a föld- és favarak mellett a XII—XIII. században már kőből is építettek várakat. 1055, a Tihanyi Alapítólevél híres mondatában: „Inde ad castelic et feheruuaru rea

meneh hodu utu rea"; 1476: „Ment kel pyacson *varban* allani"; 1526: „Mindenkinek *várat* szerzének". Származéka: VÁRACSKA (1533). Összetételei: VÁRFOK (1400), VÁRNAGY (1208), VÁRNÉPE (1311), VÁRVIVÁS (1554), BELSŐVÁR (1549), FELLEGVÁR (1554), FELSŐVÁR (1598), FÖLDVÁR (1095), KŐVÁR (1538), PALOTÁSVÁR (1575), VÉGVÁR (1567), VÍZVÁR (1554).

VÉG. Bizonytalan, talán finnugor eredetű szó. A rokon zürjén nyelvben ugyanis a *vyj* szó *határ*, *vég* jelentésű. A közös eredet még nem bizonyított. A határon, illetve a megszállt területek szélén álló erősségeket nevezték így. A mohácsi csata után két évtizeddel, az 1547. évi III. törvénycikk elrendelte a végváarak helyreállítását és karbantartását. 1554: „Jámbor vitézők kik *végekben* lakoztak"; 1567: „oth asz *vegeekben* valo tiszt tartoknak vraknak"; 1616: „Hogi az strazara szorgalmatossan rea mennienek es az *uegeket* el ne hadgiak". Összetételei: VÉGHÁZ (1554), VÉGHELY (1616).

VÉRT. A régen *pajzs* jelentésű szó valószínűleg alán (iráni) eredetű. Elődeink már a honfoglalás előtt is viseltek valamilyen védő öltözetet. Erre utal Bölcs Leo Taktikájának 50. §-a: „de nemcsak maguk vannak fegyverben, hanem az előkelők lovai is eleiken lemezzel vannak borítva." A XI. századtól az ércből készült vérték egyre jobban elterjedtek. A fémlemezket úgy csatolták egymáshoz, hogy széleikkel a másikat takarták. Az ilyen típusú öltözetet Nyugaton magyar vértnek nevezték, s 1520 körül a nyugati uralkodók könnyű lovasaikat ilyenekkel látták el. 1395: *verth*; a velikai vár leltárában: „*Werth I*"; 1539: „Ragady fegyverth es *verteth* es kel fel ennekem segedelmemre". Származéka: VÉRTES (1095).

VÍ, VÍV. Ismeretlen eredetű szó, finnugor egyeztetése nem bizonyított. 1416: „Ma meg fordoloc, hog *vyuyac* a persayac fedelme ellen"; 1541: „*Vytok* es hadakoztok"; 1575: „Ezokáért velem egyetembe vitezuel *viatoc*". Származékai: VIADAL (1349), VIADALI (1585), VIADALOM (1512), VIADALOS (1604), VIVÁS (1572), VIASKODÁS (1524), VIASKODIK (1524), VIASKODÓ (1585), VÍVÓ (1575), VÍTAT (1540), EGYBEVÍTAT (1525), MEGVÍTAT (1574), ÖSSZEVÍTAT (1565), VÍTATÁS (1575), EGYÜTTVÍV (1585), ELLENVÍV (1585), ELLENEVIVÁS (1585), KIVÍV (1416), LEVÍV (1575), MEGVÍV (1508), ÖSSZVEVÍV (1532).

VIGYÁZ. Finnugor eredetű szó, megfelelője a rokonyelvekben *lát*, *megfigyel*, *őríz*, *szemlél*, *felügyel* jelentésű. 1585: „*Vigyázok*, straszat allók". Származékai: VIGYÁZÁS (1538), VIGYÁZO (1585), VIGYÁZTAT (1615).

VITÉZ. Szláv jövevényszó, régi jelentése *katona*. A szláv szó az egykori hős skandináv nép, a vikingek nevéből származik. A *vitéz*, *vitézlő rend*, *vitézlő nép* egy ideig összefoglaló kifejezés, a fegyveres erők kötelékébe tartozók gyűjtőneve volt. 1208: „Tenet metas cum villas *Witez*"; 1395: „Laurencii dicti *Wytez*"; 1416: „A fejedelem *vitezi* viuec iteloe hazba; 1476: „Dolgat menden ment *vytez* tartotta". Származékai: VITÉZEL (1508), VITÉZI (1533), VITÉZKEDIK (1524), VI-

TÉZKEDÉS (1524), VITÉZLŐ (1538), VITÉZSÉG (1395). Összetételei: ARANYLÁNCÚ, LOVAGOS VITÉZ (1533), CAFRANGOS LOVÚ VITÉZ (1585), FEJEDELEMÖRZŐ VITÉZ (1585), FŐVITÉZ (1524), KÖNNYŰFEGYVERZETŰ VITÉZ (1585), LOVAGOS VITÉZ (1533), LOVAS VITÉZ (1630), STRÁZSAÁLLÓ VITÉZ (1585), SZÁZADOS VITÉZ (1575), ZÁSZLÓÓRZÓ VITÉZ (1585).

ZÁSZLÓ. Szláv jövevényszó, amely tulajdonképpen összetétel (*za + stava*) s jelentése: *ami valamiért áll, ami valamit képvisel*. A zászló a magyarok hadijelvénye volt, amelyről Anonymus is gyakran tett említést. A fővezéri zászlón Géza idejéig a koronás turul márdár díszelgett. IV. László idején a feljegyzések más ország zászlajáról is említést tesznek. 1095: „Aratores is cupam Poscuba *Zasztou* Raton Scekeres Pазtur Lopu”; 1395: *zathow*; 1400: *zato*; 1516: „*Myndeen* nemzet ew sereghek es *zaaztoyok* zerent taborth yssenek”. Származéka: ZÁSZLÓS (1566). Összetételei: ZÁSZLÓALJA (1573), ZÁSZLÓKOPJA (1566), ZÁSZLÓÓRZÓ (1585), ZÁSZLÓTARTO (1400), ZÁSZLÓTOK (1530), ZÁSZLÓVEZÉR (1604), ZÁSZLÓVISELŐ (1395), DIADALOMZÁSZLÓ (1643), GYALOGZÁSZLÓ (1584), JELZÁSZLÓ (1643), JELZÁSZLÓCSKA (1634).

ZSÁKMÁNY. Német jövevényszó, valószínűleg a *Sackmann* átvétele, amelynek eredeti jelentése: *zsákember*. Olyan katonát jelentett, aki a prédát zsákjába tömve fosztogatott. A háborúk egyik fő célja ugyanis mindig a zsákmányszerzés, melyet különösen a középkor és az újkor zsoldos seregei meggazdagodásuk egyik forrásául tekintettek. 1399: „eo modo habitis et receptis spoliassent deborassent et *sacmanum* fecissent”; 1568: „Az viadal köztünk míg el nem végeznék, *zsákmányra* addég senki itt ne essék”; 1575: „Mind levágatá a benne valo népeket es minden marháikban *zsákmányt* tétete”. Származékai: ZSÁKMÁNYOL (1567), FELZSÁKMÁNYOL (1540), MEGZSÁKMÁNYOL (1575), ZSÁKMÁNYOLÁS (1596).

ZSOLD. A juttatásért elszegődött katona fizetését jelentő szó a német *Sold* átvétele. Néhány adat a Magyarországon kifizetett zsold összegéről: 1572-ben Perényi Péter gyalogosai Temesváron havi 3 forintot. Nádasdy nádor gyalogosai havi 2 forint 40 dénárt, a többi gyalogos 2 forintot kapott, csakúgy, mint a várak katonái. A nehéz lovasok havi 5 forintot kaptak, a könnyű lovasok 1549-ben 3 és fél forintot, háborúban 2 forinttal többet. 1492: „Ez v neki *solda* es fizetese”; 1516: „Senkyt meg ne nomorotok, se dwlasth ne tegyetek, de meg elegeggyetek ty *soldotokkal*”; 1567: „A *zsold* nagysága majd később hártároztatik meg”. Származékai: ZSOLDOS (1357), ÚJZSOLDOS (1585).

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Az adattárban 142 címszót, azok 208 származékát és 291 összetételét dolgoztam fel. E 641 szó és kifejezés természetesen nem jelenti a Zrínyi Miklós irodalmi, hadtudományi munkásságának kezdetéig kialakult magyar katonai nyelv teljes szókészletét. Arról azonban így is

megbízható képet nyújt, hogy a XVII. század közepén a magyar szókincsben már igen jelentős a katonai szavak száma. Ezzel bizonyítottam látom azt a megállapításomat, hogy — számos kutató felfogásával ellentétben — nem tulajdonítható Zrínyinek a magyar katonai nyelv megtéremtése, s különösképpen alaptalan az a feltételezés, hogy Zrínyi ezt a hatalmas munkát a „semmiből” hozta létre. A nyelv élete, szerves fejlődése egyébként is ellentmond ennek a hiedelemnek, ám az adatok tanúsága mindennél meggyőzőbb bizonyíték.

A XVII. század derekáig használt, általam feldolgozott magyar katonai szavak eredetük szempontjából az alábbi megoszlást mutatják: 27% finnugor és belső keletkezésű szó, 57% jövevényszó, 16% ismeretlen eredetű, illetve nemzetközi vándorszó. A legtöbb katonai szót (18%) a német nyelvből vettük át. Ezek — a finnugor eredetű szavakkal egybevetve — a korabeli harci technika fejlettebb voltát tükrözik. Ugyancsak jelentős a szláv átvételek száma (12%). A korabeli magyarság tőlük jobbára katonaneveket, a harci cselekményre és a hadi szolgálatra vonatkozó szavakat vett át. Szláv eredetű fegyverneveink azt mutatják, hogy fegyvereik aligha voltak fejlettebbek a magyarokénál. Török jövevényszavaink (9%) nagyobb része hasonló szócsoportokba sorolható. Bár ugyanennyi az olasz jövevényszó is, jelentőségük azonban túlnő a török szavakén. Néhány kézi fegyver mellett a korabeli tüzérség szavainak jelentős részét az olasz nyelvből vettük át. Kisebb számban még az iráni és a francia (3—3%), a latin és a bizánci—görög nyelvből is kerültek a magyar nyelvbe katonai szavak. A vezényszavak és a csatakiáltások nagyobb része belső keletkezésű, tehát magyar nyelvi fejlemény.

Természetesen nemcsak mi vettünk át más nyelvekből katonai szavakat, hanem mi is gazdagítottunk más nyelveket. Valószínűleg a magyarból került át a szláv nyelvekbe a *dandár*, *dárda*, *pallos* és a *sablya* szavunk, biztosan a *huszár* és a *sisak*. Ezeken kívül, nyelvek szerinti megoszlásban: a horvátba a *lárma* és a *tarack*, valószínűleg a *naszád* és a *puska* is; a szerbbe a *harc* és a *lárma*, a szlovénba a *harc* és a *pajzs*; a lengyelbe a *csata*, *harc* és a *pajzs*, az ukránba a *csata* és a *harc*, az utóbbi a szlovákba, a csehbe és az oroszba is. Esetleg magyar közvetítéssel jutott el a románba a *darabont*, egészen biztos viszont, hogy a franciába, olaszba és egy sor más nyelvbe ment át a *huszár* szavunk.

Igen érdekes szavaink életútja. A feldolgozott 142 címszó közül az 1966-ban megjelent, 25 ezer szót tartalmazó Magyar—orosz katonai szótárban mindössze 46 szó szerepel. Közülük is három (*dandár*, *pajzs*, *páncél*) megváltozott jelentéssel. A többi 96 szó útja a XVII. század derekától három irányba vezetett. 1. elavultak, 2. élnek ugyan, s jól-lehet a katonai nyelvhez tartoznak, már a hadseregben sem használják őket, 3. a köznyelvbe kerültek. Manapság aligha gondolnak az emberek arra, hogy alig néhány évszázaddal ezelőtt kifejezetten katonai műszavak voltak az alábbi, ma már más jelentésű, közhasználatú

szavak: *lárma, baj, bajnok, dalia, deli, ideg*. Kisebb-nagyobb jelentésmódosulással ment át a köznyelvbe a *bárd, bástya, gyalog, huszár* stb.

Bárczi Géza megfogalmazása szerint „a nyelv a nép gazdasági, társadalmi és művelődési történetének letéteményese, amelyből elmúlt korok nagy változásaira és lassú fejlődésére egyaránt lehet következtetni”. Ennélfogva a dolgozatomban szereplő szavak és idézett szövegrészeket megközelítő képet nyújtanak a korabeli magyarság hadi életéről. Amennyiben az itt feltárt nyelvi tények némiképpen hozzájárulnak a kor alaposabb megismeréséhez, akkor a munkám nem volt hiábavaló.

UTÓSZÓ

Amint a bevezetésben már említettem, dolgozatom készítése közben komoly gondot jelentett a szavak válogatásának problematikája. A forrásmunkákban ugyanis jóval több katonai szót találtam, mint amennyit feldolgoztam. Nem kívánom megismételni az indokokat (valószínűleg nem is egészen helytálló valamennyi), amelyek alapján egyes szavak felvétele, mások elhagyása mellett döntöttem. Bizonyosan számos szó kaphatott volna még helyet egy ilyen témával foglalkozó dolgozatban, s ez feltétlenül gazdagabbá — ha nem is teljessé — tehetné volna a magyar katonai terminológia kialakulásáról alkotott képet.

Hangsúlyozni szeretném: jól tudom, hogy dolgozatom távolról sem meríti ki a témát. A teljességre többféle okból nem vállalkozhattam, azt nem is tűztem célul magam elé. Nagyon örülnék, ha a katonai nyelv iránt érdeklődők munkámat olyan kísérletnek tekintenék, amely fel kívánja hívni a figyelmet erre a fontos területre, s ösztönzést nyújtana a további, még alaposabb kutatómunkához. A szerkesztőséggel egyetértésben szívesen bocsájtjuk útjára, mint vitaindító cikket, amelyhez a hozzászólásokat, kiegészítéseket, esetleges bíráló észrevételeket érdeklődéssel várjuk. Meggyőződésem, hogy minden ilyen irányú munkával törlesztünk egy keveset abból az adósságból, amellyel a magyar katonai nyelv kutatásának és fejlesztésének tartozunk.

IRODALOM

A magyar szókészlet finnugor elemei. Főszerkesztő: Lakó György, 1967; Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza, 1963, A magyar nyelv francia jövevényszavai, 1938, A magyar szókincs eredete. 2. bővített kiadás, 1958; Báczay Oszkár: A hadügy fejlődésének története, 1895; Csillag Ferenc: A kézi lőfegyverek és a hadművészet, 1965; Fajcsék Magda és Szende Aladár: Miről vallanak a magyar szavak? 1966; Fludorovits Jolán: A magyar nyelv latin jövevényszavai, 1937; Gabányi János: A katonai magyar nyelv, 1923; Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok. Nyelvtudományi Értekezések 50. sz.; Hajdú Péter: Finnugor népek és nyelvek, 1962; Horger Antal: Magyar szavak története, 1924; Imre Samu: A Szabács Viadala, 1958; Jerney János:

Magyar nyelvkincseink Árpádék korszakából, 1854; Karinthy Ferenc: Olasz jövevényszavaink, 1947; Kniezsa István: A magyar állami és jogi terminológia eredete, 1955, A magyar helyesírás története, 1959, A magyar nyelv szláv jövevényszavai, 1955; Magyar szófejtések gyűjteménye. Szerk.: Fábián Pál, 1963; Melich János: Szláv jövevényszavaink, 1903; Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig, 1949; Munkácsi Bernát: Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben, 1901; Razin: A hadművészet története, 1961; Saád Ferenc: A magyar tüzérségi szavak története, 1936; Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek, 1959; Szilágyi Loránd: Árpádkori oklevelek és elbeszélő források, 1957; Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerk.: Pais Dezső és Benkő Loránd. Nyelvtudományi Értekezések 38. sz.; Takáts Sándor: A magyar gyalogság megalakulása, 1908; Zolnay Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig, 1894; Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk, 1937. Szójegyzékek, szótárak: A magyar nyelv értelmező szótára, 1952—1962; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Loránd. I. köt. A—GY, 1967; Bárczi Géza: Magyar Szófejtő Szótár, 1941; Besztercei Szójegyzék, 1395 körül; Budenz József: Magyar—ugor összehasonlító szótár, 1872—1881; Calepinus: Dictionarium, 1585; Domaniczky István és Horváth Sándor: Katonai szótár (magyar—német, német—magyar), 1895; Gombocz Zoltán és Melich János: Magyar Etimológiai Szótár, 1914—1944; Gyöngyösi latin—magyar szótártöredék, 1560 körül; Kiss Károly: Hadi Műszótár, 1843; Magyar—orosz katonai szótár, 1943, 1966; Matematikai Műszótár toldaléka: Hadi műszavak, 1834; Mátyás Flórián: Magyar nyelvtörténeti szótár, 1866—1871; Murmellius-féle Lexicon, 1533; Orosz—magyar katonai szótár, 1952; Öt nyelvű katonai szótár és társalgó, 1966; Schlägli Szójegyzék, 1400—1410; Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond: Magyar Nyelvtörténeti Szótár, 1890—1892; Szamota István és Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár, 1902—1906; Szenczi Molnár Albert: Dictionarium Vngarico—Latinvm, 1604; Sziklai Sándor: Katonai Szótár (magyar—orosz, orosz—magyar), 1951. Folyóiratok: Hadtörténelmi Közlemények, Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények, Századok.